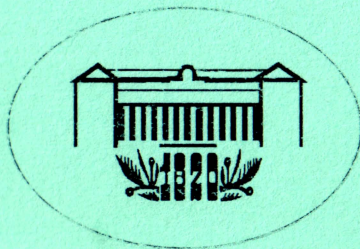

І. В. Марисова , В. М. Бойко

Світ пернатих Чернігівщини у назвах

Ніжин — 1998

Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя

І. В. Марисова, В. М. Бойко

**Світ пернатих
Чернігівщини у назвах**

**Короткий етимологічний
словник-довідник для студентів
природничо-географічного факультету**

Ніжин — 1998

**Марисова І.В., Бойко В.М. Світ пернатих Чернігівщини у
назвах: Короткий етимологічний словник-довідник.**

**Рецензент: Панасенко Н.А. — к.б.н., доцент Ніжинського
державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя.**

**Рекомендовано до
друку як методичні
матеріали для студентів
п р и р о д н и ч о -
географічного факультету
кафедрою зоології-
анатомії НДПІ ім.
М.В.Гоголя**

**Протокол №6 від
25.12.97 р.**

**© Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя
Марисова І.В., Бойко В.М.**

Передмова

У ранньому дитинстві ми вперше знайомимось з представниками дивного тваринного світу і на все життя запам'ятовуємо їх імена: сірий вовк, мишка-норушка, лисичка-сестричка, зайчик-побігайчик. Але мало хто з нас у дорослому віці задає питання: "Чому їх так називають?" Дійсно, чому вовка звуть вовком, змію — змією, щуку — щукою, а горобця — горобцем? Чому одного з болотяних птахів на Україні називають "баран", "баранчик", а іншого — "бугай", "бугайчик", "босяк" тощо? Чи відповідають істині такі найменування звірів, птахів, комах, як, наприклад, "уховертка", "бджолоїдка", "дрімлюга", "веретенник"? Чому невеличку лісову пташку, на вигляд не дуже привабливу, українці називають "мишачий король"? А чому якути прозвали одну з найзвичайніших пташок "пташкою, яка сидить на краю хати", а папуаси Нової Гвінеї назвали корову "свинєю з зубами на голові"?

Ці та інші запитання особливо цікавлять дітей, зокрема школярів. І добре, коли вчитель може задовольнити зацікавленість учнів. Якщо ж вчитель не дасть належної відповіді і це повториться бодай кілька разів, то в учнів поступово виникне невіра у свого вчителя, і потім і неповага до нього й до предмету, який він викладає, зокрема до біології.

А чи озброєний кожен учитель-біолог потрібними йому знаннями щодо значення назв тварин?

Адже походження багатьох назв тварин не можна пояснити простою мотивацією їх значення. Якщо назви таких тварин, як ширококоніска, шилохвіст, горихвістка, костогриз, снігур, рябчик, землерийка, джерелянка тощо мотивовані іншими словами (широкий і ніс, шило і хвіст, горять і хвіст, земля і ряс тощо) і тому цілком зрозумілі, то назви інших — нерідко залишаються зовсім неясними. Дійсно, чому, наприклад, віця називається віцею, а іволга — іволгою? А справа в тому, що виникнення таких слів належить до глибокої давнини, і до нашого часу ці слова втратили минулі зв'язки з іншими словами. Крім того, в процесі розвитку мови змінюється звуковий вигляд слів, змінюються і їхні значення.

Отже, для розуміння дійсного значення таких назв потрібно відновити їх первісний зміст. Цими проблемами займається особлива галузь мовознавства — е т и м о л о г і я, тобто наука про походження слів. Однак не всі назви тварин вже розшифровані: етимологія багатьох назв залишається ще спірною або не з'ясованою.

Слід зауважити і те, що за навчальними планами і програмами біологічних факультетів вузів не передбачене вивчення етимології, звідки студент міг би дістати необхідні в його майбутній роботі вчителя знання; немає й відповідної навчально-методичної літератури.

У зв'язку з цим ми зробили спробу укласти короткий етимологічний словник назв птахів Чернігівщини, який допоможе вчителям-біологам і студентам-практикантам у потрібний момент повідомити учням дійсне значення назви того чи іншого птаха.

Перше видання словника побачило світ у 1994 р. під назвою "Чому ми їх так називаємо?". До нього було включено 266 назв.

Друге видання словника докорінно перероблене і доповнене. Зокрема, збільшено кількість видових нормативних назв до 270; до літературних назв подається 552 діалектних, переважно — етимологічно прозорих. З цих назв 147 слів виділені (надруковані великими літерами) і розміщені в алфавітному порядку. Сюди увійшли в основному назви родів і деяких видів (переважно занадто специфічних). Пояснення ж більшості видових назв подається в текстовому описі виділених родів.

Крім того, текст словника-довідника розширений за рахунок підсумкового узагальнення щодо походження різних — не тільки літературних, але й діалектних — українських назв птахів.

Сподіваємось, що даний навчальний посібник знадобиться не тільки вчителям-біологам, але й вчителям української мови, і, тим самим, сприятиме налагодженню та зміцненню міжпредметних зв'язків у практичній діяльності вчителя у школі.

БАКЛАН — назва запозичена. Спірним лишається джерело запозичення. За однією версією, назва запозичена з давньотатарської мови із значенням “дика гуска”, хоча в систематичному відношенні цей птах належить до іншого ряду — пеліканоподібних, або веслоногих. За іншою версією, “баклан” є переоформленням грецького *pelecan*. Можливо, назва пов’язана з киргизьким словом *baglan* — “великого зросту і товстий”.

БАЛОБАН (діалектні назви — *балабан, галаган, раріг, черевко* та ін.) — назва запозичена з турецької мови, де це слово мало значення “великий сокіл”.

БДЖОЛОЇДКА (діалектні назви — *золотушник, щурка золотиста, красиворонок, жовна жовта, шпак бджільний, щурок*) — назва дана птахові за характером харчування (бджоли). Ці птахи живляться й іншими комахами, але назву їм дали, напевно, бджолярі, які нерідко бачили в місцях розташування своїх пасік цих птахів, що полювали на бджіл.

БЕКАС (діалектні назви — *баран, баранчик, дикий баран, довгоносок, пастушок, кулик-болотянка*) — назва запозичена з французької мови, що означає “птах з довгим дзьобом”.

БЕРЕСТЯНКА (діалектні назви — *березянка, вівчарик, вівчарик садовий, юрочок*) — пов’язано з “берест” (березова кора): назва птаха зумовлена тим, що своє гніздо на дереві він маскує березовою корою.

БЕРКУТ — назва запозичена з тюркських мов, де це слово мало значення “орел”.

БОРИВІТЕР (діалектні назви — *вітролом, вітряк, трепещук, гонець, мишоловець, свистун, пустельга*) — літературна назва дана цьому маленькому соколу за звичку довго “висіти” в повітрі, тримаючись на одному місці проти вітру (ніби переборюючи його).

БУГАЙ (діалектні назви — *дикий бугай, гупало, водяний (болотяний) віл, лякач*) — звуконаслідувальне утворення за характером звуків, які видає цей голінастий птах: вони подібні до голосу справжнього бугая.

БУГАЙЧИК (діалектні назви — *бичок, гучок, гупало мале, вовчок лозяний, півень водяний*) — названий так за зовнішньою схожістю з бугаєм — птахом з того ж ряду лелекоподібних, але бугайчик — меншого розміру. Схожість виявлена також у поведінці (зокрема,

звичці в разі небезпеки стояти нерухомо, витягнувши шию і голову).

ВАЛЬДШНЕП (діалектні назви — *валюшень, лежень, лісовий кулик, великий кулик, носата куриця, слуква, драч*) — запозичення з німецької мови, буквально — “лісовий кулик”.

ВЕРЕТЕННИК (діалектні назви — *грицик, гриць, грищук, босяк*) — за однією теорією, ця назва вважається звуконаслідуванням, оскільки крик стурбованого птаха звучить як “веретень-веретень-веретень”. Інші версії: обриси птаха в польоті нагадують веретено; пов’язують назву зі словом “вертітися” — за верткість, непосидючість птаха.

ВІВСЯНКА (діалектні назви — *жовтяк, жовтушка, жовтобрюх, жовтогрудка, подорожник, землянка, житнянка*) — назва роду пов’язана з характером харчування: це типові птахи узлісь. Часто живляться на полях, засіяних вівсом та іншими зерновими культурами. Але є й інше тлумачення: у цього птаха не лише голова, але й горлечко і черевце жовтогарячого кольору — зовсім як стиглий овес. Видові назви вказують на місця перебування (*садова, вечеретяна, дібровник*) або особливості забарвлення (*чорноголова, білоголова*).

ВІВЧАРИК (діалектні назви — *війчик, свистунка*) — назва цього маленького птаха, можливо, пов’язана із звуконаслідуванням: голос в одного з видів цього роду — жовтобрового — дещо нагадує белькотання овець. Проте, голоси інших видів різко відрізняються від описаного (див. *вівчарик-ковалик*). Найчастіше назви окремих видів пов’язані із забарвленням (*зелений, жовтобровий*) або з часом прильоту до гніздових місць (*весняний*).

ВІВЧАРИК-КОВАЛИК (діалектні назви — *вівчар, ковалик, пастушок, ванька-пастушок, чабанець, будар, грицик, земнушка*) — назва звуконаслідувального характеру; пісня цього птаха складається з рівномірного повторення коротких, чітких, дзвінких складів, що злегка модулюють за висотою звуків: “тень-тень-тянь-тюнь-тень-тень-тень...”. Птах, неначе маленький коваль, “кує”, ніби б’ючи залізом по ковадлу.

ВІЛЬШАНКА — як і інша назва цього птаха з ряду горобцеподібних — *мзанивік*, — пов’язана з місцеперебуванням: оселяється птах у вогких, зарослих вільхою і чагарниками (в тому числі й малиною) місцях, по лісових ярах, біля лісових боліт і озер.

ВОРОН (діалектні назви — *ворін, гавран, кракун*) — назва цього роду пов’язана з кольором оперення птаха. Чорний з відблиском колір у слов’ян називається “вороним”.

ВОРОНА (діалектні назви — *гава, карга, кавка, сорока сивоплеча*) — ця видова назва пов'язана зі словом “ворон” (див. вище). Поширений на Чернігівщині вид має ще й слово “сіра” через наявність сірого кольору в забарвленні спини і черева.

В'ЮРОК (діалектні назви — *юрок, юрко, дзвоник*) — назва пояснюється, за однією теорією, особливостями поведінки птаха: спритний, швидкий, прудкий, моторний — те саме, що і “юркий”, “в'юрковатий”; за іншою, назва пов'язана з слов'янським антропонімом “Юрій, Юрко”, причому первісне звуконаслідування послужило приводом для зближення з цим іменем. Доказом цього можуть бути відповідні діалектні назви (до речі, і російська назва цього птаха — юрок).

В'ЮРОК КАНАРЕЄЧНИЙ (діалектні назви — *зеленчик, щедрик, щедлик*) — назва пов'язана, очевидно, з яскравим кольором оперення.

ГАГАРА (діалектні назви — *кожара, казарка*) — в основі назви лежить звуконаслідування “га-га”. Видові назви відбивають особливості забарвлення певних частин оперення (*чорновола, червоновола*).

ГАЙЧКА (діалектні назви — *пухляк, лугівка, комишівка, синиця, волосянка*) — назва цієї синиці, можливо, пов'язана з місцеперебуванням (гай). Видові назви вказують на особливості забарвлення оперення (*чорноголова*) або конкретизують улюблені місця перебування (*булутина*).

ГАЛКА (діалектні назви — *кава, кавка, галя, галочка, галиця, галич, ключниця*) — існує дві теорії походження назви птаха:

а) в основі назви лежить звуконаслідування: крик птаха подібний до “гал-ка, гал-ка”:

б) назва могла бути дана за кольором оперення, оскільки стародавнє східнослов'янське значення кореня “гал” — чорний. Проте, ця теорія мало ймовірна, бо корінь “гал” із значенням “чорний” зустрічається тільки діалектно у старосербській мові.

ГАЛСТУЧНИК — назва цього кулика пов'язана з характерним забарвленням оперення птаха: на волі й ший є чорна поперечна смуга — “галстук”.

ГАРШНЕП (діалектні назви — *баранчик, крячок, довгоносок, кулик-болотянка*) — назва цього маленького кулика запозичена з німецької мови, що буквально — “волосяний кулик”, оскільки вздовж верхньої частини шиї і спини птаха тягнуться довгі тоненькі пір'їнки.

ГЛУХАР (діалектні назви — *глушець, тетеря, готур*) — похідне утворення від слова “глухий”. Під час токування птах ні на що не реагує, ніби глухне. Механізм цього явища полягає в тому, що при розкриванні рота під час пісні квадратна кістка переміщується і слуховий прохід закривається. Ймовірно також є зв'язок назви з місцеперебуванням: птах тримається у найбільш глухих ділянках лісів.

ГОГОЛЬ (діалектні назви — *гегавка, крякуша*) — назва цієї качки, мабуть, утворена способом звуконаслідування (пор.: “гоготати”); зустрічається у східних і західних слов'ян, має паралелі в деяких інших мовах (латиській, голландській, давньопруській, давньоісландській). Але є й інші, не менш переконливі теорії походження даної назви, а саме:

а) тюркського походження назва за кольором оперення — “синюватий”, “сизий”, “голубуватий”;

б) суфіксальне утворення, споріднене зі словами “гоготати”, “гагара”;

в) вторинне за походженням значення — “молодцюватий” (пор.: “ходить гоголем”).

ГОЛУБ (діалектні назви — *гривак, сизак, дзюбак, туркун, гуркотливець, воркун, буркун, буркотун*) — птаха названо за сизим (голубуватим) кольором оперення, що відбито й у видових назвах (*сизий голуб, голуб-сизяк*).

ГОРИХВІСТКА (діалектні назви — *зорянка, черногрудка, трясихвістка, дрижихвіст, лисушка*) — складне слово архаїчного типу, утворене з основ дієслова “горіти” (у формі наказового способу) та іменника “хвіст” — за характерним яскраво-рудим забарвленням хвоста. Коли птах у польоті хвостик розгортає, то пір'ячко наче вогником спалахує. Видові назви також відбивають той чи інший колір оперення (наприклад, *чорна горихвістка*).

ГОРІХІВКА (діалектні назви — *кедруша, лускоріх, оріхар*) — похідне від слова “горіх”; свою назву птах дістав за те, що живиться буковими, кедровими горішками і горіхами ліщини.

ГОРЛИЦЯ (діалектні назви — *орлиця, туркач, турок, дикий голуб, туркочка, гуркавка*) — назва, очевидно, праслов'янського звуконаслідувального походження; інша версія вважається менш переконливою: реконструкція праслов'янського “горлиця” як похідного від “горло” — за формою вола у цього птаха.

ГОРОБЕЦЬ (діалектні назви — *живкун, цвіркун, юрчик, коноплянка, просянка, просойд, жидок*) — походження слова до кінця не з'ясоване, припускають звуконаслідувальне походження. Видові назви (*хатній, польовий*) розрізняють птахів за переважним місцеперебуванням.

ГРАК (діалектні назви — *галич, грайворон, чорна ворона*) — назва звуконаслідувального походження (порівняйте діалектні українські слова “грянчати”, “грявчати”, “грякати”, тобто кричати різким, хриплим голосом).

ГРЯЗОВИК — назва пов'язана з місцеперебуванням: цей кулик завжди тримається на мулистих місцях.

ГУМЕННИК (діалектні назви — *гусак, галаган, гелготень, гегало*) — похідне утворення від слова “гумно”; назва зумовлена, очевидно, тим, що птах нерідко живиться зерном на гумнах.

ГУСКА — назва загальнослов'янська індоєвропейського походження. Початкове значення кореня пов'язане з поняттям “розкривати рот”, а це значення виникло на основі звуконаслідування (“га-га”).

ДЕРБНИК (діалектні назви — *кібець, кібчик, підсоколик малий*) — пов'язане з “дерба” (переорана цілина, переліг, порослий дерном); назва мотивується тим, що цей сокіл тримається відкритих місць.

ДЕРИХВІСТ (діалектні назви — *кирзик, киргиз, кречітка, грицик, микита-швець*) — складне слово архаїчного типу. утворене з основ дієслова “дерти” (у формі наказового способу) та іменника “хвіст”. Назва цьому куликові дана, мабуть, за зовнішнім виглядом.

ДЕРКАЧ (діалектні назви — *драч, дерун, дзьобоносик, камішовка, скороход*) — утворення від звуконаслідувального дієслова “деркати”, пов'язаного з вигуком “дер”, що імітує крик птаха.

ДРІЗД (діалектні назви — *гривак, кіс, туркач, смородянка, рябинович*) — назва цього роду праслов'янська; в основі назви звуконаслідувальний комплекс “дррті”, який передає характерний крик цих птахів. Окремі види дроздів одержали назви відповідно до особливостей забарвлення оперення (*чорний, білобровий*) або специфічного живлення (*горобинник, дрізд-вмелух*). *Снівочий* дрізд названий за дуже мелодійні й різноманітні звуки, з яких складається його весняна пісня.

ДРІМЛЮГА (діалектні назви — *лежень, лежебок, сплюха, нічвид, сліпух, лінивець, комахоїд, нічник, козодой*) — похідне утворення від слова “дрімати”; назва пояснюється нічним способом життя птаха, який вдень спить. “дрімає”.

ДРОФА (діалектні назви — *дудак, дрохля, грофа*) — зводиться до індоєвропейського “бігти” (за характерною ознакою птаха, більш здатного до швидкого бігу, ніж до польоту).

ДУПЕЛЬ (діалектні назви — *кулик, лежень, дупельт*) — назва цього кулика запозичена з німецької мови: “дупельшнеп”, що значить “подвійний кулик”. Справа в тому, що він дуже подібний до іншого кулика — бекаса, але майже вдвічі більший за нього.

ДЯТЕЛ (діалектні назви — *довбун, довбуш, клювач, ковтач, коваль, жовна, деревоклюй, яків*) — загальнослов'янська назва, споріднена зі словом “довбати”. Отже, дятел — “довбаючий”, “довблячий”. Видові назви пов'язані з особливостями забарвлення оперення і розмірами: *чорний, зелений, сивий, строкатий (великий, середній, малий), білосиниий*.

ЖАЙВОРОНОК (діалектні назви — *верхоляк, посмітюшок, трепещук, подорожник, сусідка, веснянка, чубарик, заворонок*) — в перекладі з давньоруської мови звучить як “орач”. Назва дана за звичку птаха літати над ріллею в пошуках їжі. Видові назви пов'язані з особливостями морфології оперення (*чубатий, рогатий*) або місцеперебуванням (*пальовий, лісовий, степовий*).

ЖОВНА (діалектні назви — *джолна, жонва*) — назва пов'язується з праслов'янським “жовтий”; інша версія — зближення з індоєвропейським “колоти”, “довбати”. В останньому випадку жовна — “той, що довбає”, тобто це значення є синонімом до слова “дятел”.

ЖУРАВЕЛЬ (діалектні назви — *веселик, василець, віщун, клекотень, бусел*) — існує дві гіпотези походження назви:

а) назва тісно пов'язана з народними повір'ями, легендами; де означає “той, що журиться” (крик птаха дійсно має сумний відтінок);
б) назва загальнослов'янська; в основі лежить стародавній індоєвропейський корінь із значенням “різко кричати” (дійсно, різкий голос птаха чути далеко).

ЗАВИРУШКА (діалектні назви — *тинівка, плітнівка, ольшанка, покропивник*) — назва запозичена з російської мови, пов'язана з дієсловом “врать” (брехати); назва дана птахові, очевидно, через те, що він “співає, ніби передражнює солов'я” (Даль).

ЗЕЛЕНЯК (діалектні назви — *жовтобрюшка, дзвоник, снігарик, пастушок*) — назва цієї маленької пташці з родини в'юркових дана за характерним зеленим кольором оперення.

ЗИМНЯК (діалектні назви — *коршун, шуляк, ястреб, мишолов, мишоїд*) — назва (можливо) отримана за сезонними міграціями (прилітає на Чернігівщину лише взимку; решту року живе в тундрі, де і гніздиться). Інша назва — *мишоїд* — відбиває характер живлення птаха.

ЗМІЄЇД (діалектні назви — *гадожер, змієвик, коршак, крачук*) — назва цього хижого птаха пов'язана з характером живлення.

ЗОЗУЛЯ (діалектні назви — *кукуля, куковка, підкидовка, брехушка*) — праслов'янська назва звуконаслідувального походження; сучасна форма виникла внаслідок асиміляції й спрощення приголосних.

ЗУЙОК (діалектні назви — *цівкун, чиркун, пісочник малий*) — ця родова назва найменших куликів, мабуть, звуконаслідувальна: крик птахів нагадує часте повторення “зуй-зуй-зуй...” Видова назва звичайного на Чернігівщині *малого зуйка* підкреслює дрібні розміри птаха. Назва іншого виду — *гвастручник* — вказує на особливість забарвлення оперення (див. вище).

ЗЯБЛИК (діалектні назви — *берестянка, снігарик, буківник, юрко, пінькало*) — назва цього птаха з родини в'юркових є у всіх слов'янських мовах і походить від слова “зябнути” (мерзнути). Дійсно, птах з'являється на Чернігівщині рано навесні, коли погода ще нестійка і температура повітря невисока, тобто в “зябкий”, мерзлякуватий час. Але самі птахи холоду не бояться — до пізньої осені в лісі затримуються; навіть тоді, коли інші птахи давно відлетіли у теплі краї.

ІВОЛГА (діалектні назви — *вивільга, сва, іва, жовтогуз, дика кішка, олійник, оліяр, черешенник*) — назва індоєвропейського походження, пов'язана з поняттям “волати, кликати”. Дійсно, голос птаха (самця) дуже дзвінкий, чути його здалека. Але етимологія слова може бути наближена й до “волога”, тобто означатиме “провісник дощу”.

КАМІНКА (діалектні назви — *чикалка, чечітка, дзвоник, каменяр, білогузець, іванчик, янчик*) — назва пов'язана з тим, що птах мешкає в кам'янистих ландшафтах; в укриттях між камінням мостить і гніздо.

КАНЮК (діалектні назви — *шуліка, шуляк, мишоїд, мишолов, рябець, яструб*) — праслов'янське звуконаслідувальне утворення, пов'язане з характером крику птаха (порівняйте: “канючити” — настирливо, жалібно просити).

КВАК (діалектні назви — *квакун, кваква, квач*) — назва звуконаслідувального характеру: крик цієї чаплі подібний до “квак-квак”. На Чернігівщину інколи залітає.

КІБЧИК (діалектні назви — *кобуз, жситник, кобчик гороб'ячий*) слово без чітко встановленої етимології, можливо, пов'язане з праслов'янським співзвучним словом, яке має значення “ворожити з лету птахів”; співіснує також звуконаслідувальна теорія.

КЛУША — назва цього мартина має звуконаслідувальне походження, аналогічне до латиського “кудкудакати, квокати”.

КОНОПЛЯНКА (діалектні назви — *макоїд, маковій, попик, червончик*) — птах названий за характером харчування.

КОРОЛЬОК (діалектні назви — *золотомушка, пастушка, мишка, золотоголовок, сичик, ксьондзик*) — буквально “маленький король”. Є дві версії походження назви:

а) назва дана за наявність на голові птаха золотисто-жовтої плями, неначе якийсь капелюшок виблискує — ніби золота королівська корона. А дрібні розміри птаха (це найменший птах України) спонукали назвати його зменшеним ім'ям — не король, а корольок;

б) назва зумовлена легендою про вибір царя птахами. Під час змагань корольок переміг, піднявшись вище від усіх у повітрі.

Видові назви (*жовтоголовий, червоноголовий*) пов'язані з деякими особливостями забарвлення (відтінками) “шапочки”.

КОСТОГРИЗ (діалектні назви — *дубонос, вишняк, костяжка, лушак, ягідниця*) — назва пов'язана з характером живлення птаха кісточковими плодами (вишня, черешня тощо), в результаті чого і утворився міцний товстий дзьоб (порівняйте: російська назва цього птаха — “дубонос”; деякі українські діалектні назви — “*товстоніс*”, “*грубонос*” та ін.).

КРИЖЕНЬ (діалектні назви — *качка, кряква*) — можливо, асоціація виникла за зовнішнім виглядом птаха, подібного в польоті до хреста (“криж” — хрест).

КРОНШНЕП (діалектні назви — *кулик, босяк, тріскунчик*) — запозичення з німецької мови; буквально “вінценосний кулик”. Проте нічого подібного до вінця або корони на голові птаха немає. Назва дана, мабуть, за розміри, якими кроншнеп перевершує всіх інших куликів.

КРОПИВНИК (діалектні назви — *королик, мишачий король, горішок, попадик, лозяночка, задержівіст*) — назва пов'язана, мабуть, з місцеперебуванням: птах тримається завжди близько до землі, постійно шмигає, перепурхує в заростях кропиви, малини, папороті тощо.

КРОХАЛЬ (діалектні назви — *куркуль, крех, качка*) — слов'янська назва звуконаслідувального походження; пов'язана з “крек”, “крекати”, “крехтіти”. Видові назви (*всаккий, довгоносий*) вказують на розміри птаха.

КРУК (діалектні назви — *крук, ворон, крякун, крумкач*) — назва звуконаслідувального походження.

КРУТИГОЛОВКА (діалектні назви — *крутій, сич, гадючка, камінник*) — назва пов'язана зі звичкою птаха в разі небезпеки крутити головою (при цьому птах ще наїжачується і шипить, як змія).

КРЯЧОК (діалектні назви — *рибалка, рибоїд, риболяк, кряква, білогрудик*) — назва має звуконаслідувальний характер: крик цих птахів з родини мартинових подібний до “крак” (к/ч). Назви окремих видів розрізняються відповідно до забарвлення або розмірів птахів, а також за місцеперебуванням: *чорний, світлокрилий, білощокий, малий, річковий*.

КУЛИК (діалектні назви — *грицик, пісочник, морська сорока*) — назва звуконаслідувальна за походженням, зустрічається у східних і західних слов'ян. Окремі види розрізняються за формою і розмірами тіла, специфічним забарвленням тощо (наприклад, кулик-*гворбець*, кулик-*сорока*).

КУРІПКА — праслов'янська назва, можливо, звуконаслідувального характеру; утворена від більш давньої форми “кур”, тобто “півень” (ж.р. “кура”). Пізніше цей корінь набув значення “кричати”. Видові назви вказують на певне забарвлення — *біла, сіра*.

ЛАСТІВКА (діалектні назви — *красулька, шурик, пічкур, норець, берегівка*) — слово має литовське походження. Корінь “ласт” означає “літати туди і сюди”, “пурхати”. Таким чином, у назві птаха відбито характерний для нього стрімкий пурхаючий політ. Назви окремих видів походять від певного місцеперебування: *берегова, міська, сільська*.

ЛЕБІДЬ — назва загальнослов'янська; в основі лежить корінь із значенням “білий” (порівняйте: латинське “альбус”). Отже, птах названий за білим забарвленням оперення. Видові назви (лебідь-*шипу*, лебідь-*кліку*) мають прозору етимологію — звуконаслідувальні за походженням.

ЛЕЛЕКА (діалектні назви — *бусел, боцюн, бузько, чорногуз, клекотень, гайстер, жабоїд, бушля, рибоїд*) — слово запозичене з турецької мови; птах одержав назву за характерний звук від ляскання крил у польоті. Назви видів відбивають специфіку забарвлення оперення: *білий, чорний*.

ЛИСКА (діалектні назви — *лисуха, лисиця, лиска-курочка*) — птах одержав назву за характерну лису (без пір'я) пляшку на лобі.

ЛУНЬ (діалектні назви — *шуліка, гороб'ятник, рябець, коршак*) — назва цього хижого птаха загальнослов'янська. може бути виведена з вислову “сивий (білий), як лунь”. Дійсно, самці більшості з видів мають світло-сіре забарвлення. У такому разі лунь — “світлий, блискучий”. Назви окремим видам (*бвостяний, луговий, польовий, степовий*) дано за характерним місцеперебуванням.

МАЛИНІВКА (діалектні назви — *зорянка, рудяк, королець, червеньяк*) — назва дана птахові за улюбленим місцеперебуванням (в заростях малини); інша назва — *вільшанка* — аналогічна за походженням (див. вище).

МУХОЛОВКА (діалектні назви — *іванчик, пискуха, підхатничка, носульок*) — ця родова назва дрібних горобиних птахів пов'язана з характером їх харчування: вони ловлять мух, хапаючи їх на льоту. Назви окремих видів пов'язані з певними особливостями забарвлення оперення (*сіра, строката, білошийка*) або розмірами тіла (*маала*).

НОРЕЦЬ (діалектні назви — *пірнікоза, нирець, ниряльниця, красиворона, заринушка, морська ворона*) — ця родова назва дана птахам за їх звичку постійно пірнати у воду, де вони живляться рибою. Видові назви пов'язані або з розмірами птахів (*великий, малий*), або з особливостями забарвлення оперення (*сірощокій, червоноший, чорноший*).

ОДУД (діалектні назви — *дудко, вудвуд, сінокос, пастушка, худотут, гідко*) — назва утворена шляхом звуконаслідування: крик птаха подібний до “оду-ду”. Ці звуки він повторює багато разів.

ОЛЯПКА (діалектні назви — *водняк, нурко, гайдучок, білогрудець, водний кіс*) — можливо, слово запозичене з російської мови. Етимологи намагаються зблизити з “ляпати” (мабуть, за звичку птаха швидко бігати по камінню на стрімких гірських річках). Інша назва цього птаха — *пронурок* (див. нижче). На Чернігівщині — залітний.

ОМЕЛЮХ (діалектні назви — *чубаб, краснокрилець, ямелюх, верестьолка*) — названий так за характером харчування (плоди напівпаразитичної рослини омели, яка поселяється на деревах кулеподібними утвореннями).

ОРЕЛ — назва цього птаха загальнослов'янська. Корінь слова індоєвропейський, означає “птах”, а суфікс “ел” є збільшувачем. Отже, орел — це найбільший птах.

ОРЛАН — назва утворена суфіксом “ан” від слова “орел”. Суфікс надає слову значення “подібний”.

ОСОЇД (діалектні назви — *шуліка, рябець, золотушник, мишоловка*) — назва цього хижого птаха пов'язана з характером живлення.

ОЧЕРЕТЯНКА (діалектні назви — *комишівка, мишівка, водянка, швачка, дроздовик*) — це родова назва птахів, які мешкають серед очеретяних і чагарникових заростей; з очерету ж сплітають вони і свої гнізда. Видові назви вказують переважно на місцеперебування птаха (*лугова, чагарникова, ставкова*) або розміри (*велика, або дроздовидна*).

ПЕРЕВІЗНИК (діалектні назви — *коловодник, побережник, білобрюшок, кулик, лозник*) — назва цього кулика пов'язана з характерною поведінкою: сполоханий, він летить низько понад самою водою, звичайно з одного берега річки на протилежний, як людина-перевізник при човні або паромі.

ПЕРЕПЕЛ (діалектні назви — *підпадьомка, підколос, посвітьолка, дика курочка*) — назва птаха загальнослов'янська. Вихідна форма “пелепел” утворена в результаті здвоєння звуконаслідувального комплексу “пел”, який розглядають частково — як імітацію крику птаха, частково — як передачу шуму від рухів крил при зльоті (причому “л” з часом змінилось на “р”).

ПИЩУХА (діалектні назви — *піщак, піщук-деревач, медник, піскар*) — назва звуконаслідувальна: птах видає протяжний, тихий свист, наче писк — “тсіі, тсіі ...”. Інша назва птаха — **підкоришник** (див. далі).

ПІДКОРИШНИК — друга назва **пищухи**, пов'язана, по-перше, із звичкою цього деревного птаха, стрибаючи по стовбурах дерев, постійно зазірати під кору в пошуках їжі — комах; а по-друге — з тим, що здебільшого саме під відсталою корою моститься його гніздо.

ПІДОРЛИК (діалектні назви — *скигляк, піворлик*) — назва утворена префіксом “під” від слова “орел”. Префікс надає слову значення “близький до орла, схожий на орла”. А видові назви вказують на розміри птахів: **великий, малий**.

ПЛИСКА (діалектні назви — *пастушок, трясогузка, вівчарик, янчик, землянка, болотни, чабаник, грицик, косар, лиска*) — можливо, назва пов'язана зі старослов'янським “плишь” (шум). Порівнюють також з “плескати”. Отже, назва птаха звуконаслідувального характеру. Видові назви вказують на певне забарвлення оперення (**біла, жовта, жовтолоба**).

ПОБЕРЕЖНИК — це родова назва дрібних куликів, які живуть і живляться по берегах водойм.

ПОВЗИК (діалектні назви — *повзун, лежень, приліпка, комахоїд, довгоносик, ковальчук*) — назва дана за звичку рухатися по стовбуру дерев уверх і вниз головою в пошуках комах, неначе повзати.

ПОГОНИЧ (діалектні назви — *курочка дика, водяна, болотна*) — цей птах з родини пастушкових отримав назву за подібність його крику до свисту батога, яким чабан поганяє стадо.

ПОДОРОЖНИК (діалектні назви — *стерник, стренадка*) — зрідка зимуючий на Чернігівщині птах, названий так через те, що тримається (звичайно зграйками) на польових дорогах.

ПОРУЧАЙНИК (діалектні назви — *коловодник, лозник, водянка, кулик*) — назва цього кулика пов'язана з його місцеперебуванням: оселяється на болотистих берегах річок і заплавлених озер з численними струмками (російське — “ручьями”), потічками.

ПРОНУРОК — друга назва **БЛЯПКИ** (див. вище); пов'язана, мабуть, із здатністю пірнати під воду, де збирає собі їжу — дрібних личинок комах, червів, молюсків тощо.

ПУГАЧ (діалектні назви — *пуга, пугало, сова, попугай, мишоїд*) — назва має звуконаслідувальний характер: крик цієї найкрупнішої сови подібний до “пу-гу.”

РЕМЕЗ (діалектні назви — *болотяна (водяна) синиця, довгохвостик, кошуля, рукавичка, швачка, вовнянка*) — назва запозичена через польську з німецької мови і в перекладі значить “очеретяна синиця” (птах живе по берегах водойм, де мостить на прибережних деревах висячі понад водою свосвідні, схожі на рукавичку, гнізда).

РИБАЛОЧКА ГОЛУБА (діалектні назви — *риболов, іванок, синявка, рибак*) — назва дана птахові, перш за все, за способом добування їжі: може довго сидіти нерухомо на гілці прибережних дерев або чагарників, визираючи у воді рибу, за якою час від часу пірнає. Крім того, у видовій назві (**ГОЛУБА**) відбито і специфічне забарвлення оперення птаха.

РЯБЧИК (діалектні назви — *рябець, рябок, оранка, курочка дика*) — споріднене зі словом “рябий”. Птах названий так за характерне строкате, темно-плямисте з пістрявинами забарвлення свого оперення.

САПСАН (діалектні назви — *сокіл, зоркогляд*) — назва тюркського походження. Цей сокіл міг одержати таку назву за те, що хапає здобич у польоті лапами. Інша версія пов'язує назву з уйгурським “швидкий, проворний”: відомо, що сапсан відзначається швидким польотом і спритністю.

СВИЩ (діалектні назви — *свіязь, свистачка, дика качка*) — назва звуконаслідувального характеру, утворена від “свист”, “свистіти”: саме такий характерний звук, подібний до свисту з якимсь шипінням, виникає від швидкого польоту зграї цих качок.

СИВОРАКША (діалектні назви — *сивограк, синюха, красиворон, рибалка, ключниця*) — складне слово, поєднує в собі характерні ознаки птаха: забарвлення оперення (сиве, попелясто-голубе) та особливості відтворюваних звуків (пов'язано із звуконаслідувальним коренем “рокотати”, “реготати”).

СИНИЦЯ (діалектні назви — *синюх, зінька, сикора, лазарка, призмнюха*) — слово давньогрецького походження. Назва утворена шляхом звуконаслідування (голос птаха подібний до “зінь-зінь”). Назви ж окремих видів пов'язані переважно з особливостями забарвлення або морфології оперення (*голуба, біла, чорна, довгохвоста, чубата, вусата*), а також вказують на відносні розміри (*ованка*).

СИНЬОШІЙКА (діалектні назви — *зірка, синьогорличка*) — назва пов'язана з тим, що на горлі є блакитна пляма.

СИЧ (діалектні назви — *сичик, пугутькало, пущик*) — назва походить від слова “сичати” (шипіти), тобто в основі — звуконаслідувальна. Видова назва — сич *квітний* — підкреслює типові місцеперебування птаха в окультуреному ландшафті: населених пунктах, садах, парках, навіть у досить великих містах.

СКОПА (діалектні назви — *скоба, шкапа*) — східнослов'янська назва рибеїдного хижого птаха, споріднена зі словами “б'ючий, сікучий”. Мабуть, взятий до уваги її спосіб ловити рибу — пікіруючи з повітря у воду, хапати здобич лапами, гострими кігтями.

СЛАВКА (діалектні назви — *кропив'янка, підкропивник, травник, трав'янка, волосянка, зозульча кухарка*) — етимологія до кінця не з'ясована. Найімовірніше корінь слова має поняття

“примушувати слухати, сповіщати”. В окремих назвах видів відбиті особливості забарвлення (*сіра, рибогруда, чорноголова*) або екології (*садова, прудка*).

СМЕРЕЧНИК (діалектні назви — *смеречнюк, щур, костогриз*) — назва пов’язана з типовим місцеперебуванням: цей птах — мешканець смерекової тайги. На Чернігівщині — залітний.

СНІГУР (діалектні назви — *червоногрудка, червонюх, синюк, снігар*) — слово споріднене зі словом “сніг”. Ці птахи — пернаті вісники зими — прилітають на Україну разом з першим снігом. І нерозлучні вони з ним. Сніг почне танути — і пташок не стане, на північ полетять. А якщо, буває, знову завіє хуртовина і ліс сніжинками вбереться, ці птахи обов’язково з’являться, неначе сніг той на крилах принесуть.

СОВА (діалектні назви — *пугач, мишоїд, сплюшка*) — загальнослов’янська назва роду, що значила раніше “виюча”, “та, що кричить”. Видові назви вказують переважно на особливості забарвлення або морфології оперення (*біла, сіра, астрибна, довгохвоста, бородата, вухата*), іноді — на місцеперебування (*болотна*).

СОВКА — назва утворена суфіксом “к” від слова “сова” і означає “миленька сова”. На Чернігівщині — залітний птах.

СОЙКА (діалектні назви — *соя, зеленушка, казарка, чубарка, дериба*) — назва загальнослов’янська. Слово споріднене з “сяти” (пор. церковнослов’янське “присое” — осоння). Назва дана за характером забарвлення оперення: на крилах птаха є своєрідне “дзеркальце” з голубих, білих і чорних смужок.

СОЛОВЕЙКО (діалектні назви — *соловій, лозинчак*) — загальнослов’янська назва, дана птахові за характерне забарвлення оперення (“соловий” — значить “жовтуватого-сірий”).

СОРОКА (діалектні назви — *білобока, злодійка, скрекотуха, скриготуха*) — слово звуконаслідувального походження (від комплексу “кор”, де з часом “к” перейшло в “с”). Назва загальнослов’янська, але давнє значення слова втрачене.

СОРОКОПУД (діалектні назви — *чекіт, чекан, пуд, страхопуд, татарська сорока, янчук, терняк*) — дослівно перекладається як “той, що ганяє сорок” (слово утворене з “сорока” і “пудити” — гнати, лякати). Видові назви підкреслюють особливості забарвлення (*сірий,*

ЧЕРНОЛОБИЙ) або живлення (сорокопуд-**ЖУЛАН**). Остання назва пов'язана з давнім словом “жулити” — різати, дерти, шматувати. Дійсно, свою здобич цей птах, як справжній хижак, розриває, розчленовує, шматує.

СПЛЮШКА — друга назва **СОВКИ**; зумовлена своєрідним голосом: “сплю-у, сплю-у”.

СТРЕПЕТ (діалектні назви — *хохітва, стрепетень*) — в основі назви лежить звуконаслідувальний корінь, який пов'язується з латинським “шуміти”, “бушувати”, “гриміти”. Назва птаха добре характеризує його тріпотливий політ: часте тріпотіння крильми породжує деренчливий свист, який чути дуже далеко.

СТРИЖ (діалектна назва — *серпокрилець*) — назва вважається звуконаслідувальним утворенням від індоєвропейського кореня, який означає “свистіти, видавати різкий звук”. Видова назва — **ЧОРНИЙ** — зумовлена темним забарвленням оперення.

ТЕТЕРЕВ (діалектні назви — *тетеря, косак, дикий півень*) — праслов'янська назва звуконаслідувального походження; в деяких мовах (наприклад, латиській) споріднені з “тетеря” вигуки передають характерне квоктання цього птаха.

ТРАВНИК (діалектні назви — *коловодник, просянка, лозник червонодзьобий*) — назва цього кулика пов'язана, мабуть, з місцеперебуванням: тримається переважно на трав'янистих берегах річок і озер та на заболочених, трав'янистих луках, де й гніздиться колоніями.

ТУРУХТАН (діалектні назви — *петушок, задирак, коловодник, болотюх, брижач*) — слово запозичене з тюркської мови і означає в перекладі “бура, сірувата галка”, але іноді вказують на звуконаслідувальний характер назви цього кулика.

ФАЗАН (діалектна назва — *бажант*) — слово запозичене з латинської мови (“фазіанус”) як власна назва цього птаха.

ФІФІ (діалектні назви — *коловодник, лозник болотяний*) — назва звуконаслідувальна: голос цього куличка дуже своєрідний — це неголосна, але досить мелодійна трель з модулюючих звуків “фі-фі-фі-фі...”

ФЛАМІНГО (діалектні назви — *багрокрилець, полонінник, краснубусь, дивобусь*) — слово італійського походження; в перекладі значить “багрянокрилець”. На Чернігівщині — залітний птах.

ХОДУЛИЧНИК (діалектні назви — *босяк, ходульник, кулик довгоногий, шудлак*) — назва отримана за звичку цього кулика ходити по мілководдю в пошуках їжі: маючи дуже довгі тонкі ноги, здалеку птах нагадує тіло на “ходулях”. На Чернігівщині — можливо, залітний.

ЦВІРКУН — назва звуконаслідувальна: птах видає різкі звуки “тіп” або “цек”, які потім переходять у тривалу монотонну трель, що нагадує скрекотання комах-цвіркунів.

ЧАПЛЯ (діалектні назви — *бушля, волеваха, риболов, жабоїдка, баба, жирафа*) — назва дана цим голінастим птахам за характерну звичку повільно рухатися, з плескотом, який вона видає, ступаючи по болоту — “чапати”. У назвах окремих видів відбиті особливості забарвлення оперення: *біла, сіра, руда*.

ЧЕКАН (діалектні назви — *трав'янка, землянка, камінник, янчук, іванчик, глиняник, млинок*) — назва звуконаслідувальна: сидючи на верхівці куща або високих стеблах кінського щавлю й інших трав'янистих рослин на луках, птах видає голосні звуки “тці, чек-чек”. Корінь слова загальнослов'янський, походить від тюркських мов, де він означав “сокира” (звідси — “чеканити”, “вдаряти, погрюкувати”). Видові назви вказують на особливості забарвлення (*червоноголовий*) або місцеперебування (*луговий*).

ЧЕРВОНОЗОБИК — назва вказує на характерне забарвлення оперення: низ тіла, особливо в ділянці вола, має інтенсивний каштаново-рудий колір.

ЧЕРНЬ (діалектні назви — *чернушка, монашка, дика качка*) — це родова назва ниркових качок, дана за характерним чорним забарвленням пір'я, що відбито в корені слова. У назвах окремих видів відбиваються інші специфічні особливості забарвлення або морфології певних частин тіла: *червоноголова, червонодзьоба, білоока, чубата*.

ЧЕЧЕВИЦЯ — можливо, назва звуконаслідувальна: сидить пташка на верхівці куща і співає весело, з присвистом — “че-че-ві-чіу, че-че-ві-чіу”. Так і здається, що ніби вона своє ім'я вимовляє.

ЧЕЧИТКА (діалектні назви — *чечик, лободянка, лебедянка*) — висувається гіпотеза про звуконаслідувальний характер цієї праслов'янської назви (редуплікована основа).

ЧИБІС — назва звуконаслідувальна, за характерним криком, в основі — комплекс “чиви”, “чибі”. Цей кулик видає сумний, двоскладовий гнусавий вигук “тіі-ві” (по-російськи його часто передають словами “чы вы”). Є й інша назва — *чайка*, походження якої саме для цього птаха неясне (не плутати з мартином, який в російській мові має назву “чайка”).

ЧИЖ (діалектні назви — *чижик, краснюк, джигун, дзвоночок*) — назва загальнослов'янська, за походженням звуконаслідувальна (комплекс “чі”).

ЧИРОК (діалектні назви — *трав'янки, чириця, пічкурик*) — праслов'янська назва, звуконаслідувальна за походженням (як звуконаслідування з “чирікати” — пор. з укр. діал. “чиркати, циркати”, тобто крякати). Видові назви відбивають варіації у відтворенні звуків птахами (*свистунок* — діал. *свисток, свистун; тріскунок* — діал. *щелкунок, тріскунець*).

ЧОРНИШ — назва цього кулика пов'язана з темним забарвленням спини і крил, які здалека здаються зовсім чорними.

ЧОРНОЗОБИК — назва цьому кулику дана за характерним забарвленням оперення: внизу на білому череві в ділянці вола (по-російськи — “зоба”) різко виділяється чорна пляма.

ШИЛОХВІСТ (діалектні назви — *дерихвіст, гострохвостка, косиця, шилуха, трав'янка*) — назва цієї качці дана за форму хвоста: середні рульові пера дуже видовжені, внаслідок чого хвіст має загострену, шилоподібну форму.

ШИРОКОНІСКА (діалектні назви — *лопоніс, плосконіска, тупоніска, носатик, попаддя*) — назва цієї качки зв'язана з характерною формою дзьоба — плескатою, широкою.

ШИШКАР (діалектні назви — *шишкоїд, кедровка, клест, клещ сосновий, криводзьоб, зимородок*) — назва дана птахові за характером живлення (насіння хвойних дерев, яке він виколупує з шишок). Видові назви підкреслюють улюблені місця перебування — *сосновий, ялиновий*.

ШУЛІКА (діалектні назви — *каня, шуляк, коршак*) — можливо, назва пов'язана з українським “шулькати, шулькнути”, тобто “кидатись, кинутись” — за характерним способом добування їжі (каменем кидаючись на свою здобич). Видові назви підкреслюють відтінки у забарвленні оперення: *чорний* — темно-бурого кольору; *рудий* — переважають іржасто-руді тони (особливо на нижній частині тіла і на хвості).

ЩИГЛИК — назва птаха загальнослов'янська, за походженням звуконаслідувальна (комплекс “щиг-щик-щег-щек” пов'язаний з “щебетати”).

ЩОГОЛЬ (діалектні назви — *щоглик, жсигаль, панич*) — назва перейшла з російської мови (“щёголь”) і цілком виправдовує себе. Цей кулик дійсно має дуже чепурний вигляд: стрункий, на високих яскраво-червоних ногах, а оперення строкате — темно-сіре (восени) або аспідно-чорне (навесні) з білими цяточками на спині.

ЯСТРУБ (діалектні назви — *шуляк, голуб'ятник, гороб'ятник, куроїд, стерж'ятник*) — назва загальнослов'янська. Первісне значення кореня “ястр” — швидкий. Тобто це птах з швидким, стрімким польотом. Видові назви вказують на розміри птахів — *всаний, малий*.

Ось і закінчилась остання сторінка словника і можна зробити деякі узагальнення.

Назви птахів Чернігівщини не тільки цікаві самі по собі, але й тісно пов'язані з історією нашого народу. У слів, як і в людей, — різні долі... Пройшовши через століття, деякі назви пташок загубились у людській пам'яті або суттєво змінились під впливом нових спостережень інших людей, а деякі — стали нормативними в орнітологічній номенклатурі.

Чимало чудових назв птахів побутує і сьогодні в українських народних говірках, відображаючи глибоке розуміння людиною природи, невичерпний інтерес до її загадок і таємниць.

На території Чернігівщини налічується понад 280 видів осілих, перелітних, зимуючих та залітних птахів (Марисова І.В. та ін., 1995), а назв їх — незрівнянно більше.

Основу орнітологічної номенклатури української мови, як і інших східнослов'янських, складають назви птахів, що сягають своїм корінням праслов'янської епохи: **ворон, орел, журавель, кулик, зозуля, сова, сорока, чайка, сойка** та ін. Усі вони мали первісну мотивацію, яка, проте, з часом втрачається, затемнюється внутрішня форма слів, і вони сприймаються семантично невмотивованими. Так, слово **сойка** (**соя**) у процесі мовного розвитку втратило прозорість своєї внутрішньої форми, і тільки шляхом етимологічного аналізу вдається встановити його зв'язок із спорідненими словами **сіяти, сяяти**, церковнослов'янським **присое** (що означає "осоння"), — отже птах названий за яскравим кольором оперення. Аналогічно можна встановити звуконаслідувальний характер певних назв птахів праслов'янського походження: **чайка, казя, кулик, синиця** та ін., внутрішня форма яких тепер у свідомості мовця не постас.

До складу української орнітологічної номенклатури входить ряд запозичень з інших мов: **баклан, беркут, сапсан, турухтан** — з тюркських; **балобан, авелек** — з турецької; **фазан** — з латинської; **фламініго** — з італійської; **ремез, дупель, гаршнеп, вальдшнеп** — з німецької; **завирушка, оляпка, щоголь** — з російської. Принципи номінації таких орнітонімів іноді можна з'ясувати шляхом буквального перекладу: **вальдшнеп** — "лісовий кулик", **кромшнєп** — "вінценосний", **баклан** — "дика гуска" тощо, а іноді коріння слова слід шукати в легендах, переказах, як, наприклад, **фазан** — це "птах з ріки Фасіс", сучасне **фазан** — трансформова власна назва цього птаха "фазіанус".

Значно більше в українській мові (особливо у говорах) структурно і семантично мотивованих назв птахів (орнітонімів) із прозорим значенням. Це найменування, які безпосередньо відбивають характерні властивості птахів, або ж в їх основі лежать властивості інших реалій. Так, одні назви відбивають найвиразнішу зовнішню ознаку птаха, характерні рухи, звички, поведінку, спосіб життя, характер харчування, улюблені місця гніздування тощо. Інші найменування безпосередньо не відображають властивостей птахів — це назви, утворені шляхом народноетимологічного переосмислення; назви, в основі яких лежать народні спостереження, прикмети, повір'я, перекази і, нарешті, метафоричні найменування.

Надзвичайно багато в українській орнітоніміці назв птахів (як місцевих, народних, так і загальноновживаних, нормативних), мотивованих такою суттєвою ознакою птаха, як його голос. Наприклад, це такі нормативні орнітоніми: **гагара, деркач, квак, ода, вищука, сич, фіфі**,

чибіс, цвіркун та ін., або народні — *гелготень, галаган, гегало* ("гуменик"); *чикалка, чечітка* ("камінка"); *буркун, буркотун, туркун* ("голуб") тощо.

Переважаючий колір оперення усього тулуба або окремих частин тіла птаха лежить в основі загальноновживаних назв: *звелеяк, чорниш, чернь, червонозобик, чорнозобик, рябчик*, а також місцевих: *рудяк, червенияк* ("мавчинка"); *краснюк* ("чиж"); *рябець* ("канюк", "агуп", "осота") *поломінник, багрокрилець* ("фламінго") і т.д.

Чимало в українській мові назв птахів, пов'язаних з іншими найбільш характерними зовнішніми ознаками птаха.

Так, незвичайна будова дзьоба покликкала до життя цілу низку народних назв: *грубонос, товстоніс, грубописок* — "костогриз"; *кривоніс, криводзьоб* — "шишкар ялиновий"; *тупоніска, плосконіска, лопоніс* (від "лопата") — "широконіска"; *довгоносик* — "бекас", "гаршнеп".

Інша особливість зовнішності птаха — чітко виражений чубок, утворений подовженими пір'їнами — лежить в основі літературних і діалектних назв: *чубко* — "ваца"; *чубар, чупкарик, чуприндій* — "жайворонок чубатий"; *чубатка* — "синиця чубата".

Характерні особливості будови хвоста лежать в основі літературних і народних назв: *шилохвостень, шилохвостиця, гострохвостка, шилуха* — "шилохвіст"; *хвостівка* — "синиця довгохвоста"; *довгохвостик* — "ремез"; *косяк, косець* — "тетерев".

Велика екологічна пластичність птахів спричинила виникнення значної кількості назв за моделлю "характерний біотоп ⇒ найменування птаха". Так з'явилися назви *мокля, болотюк, коловодник* — "туркутан"; *водянка, коловодник* — "поручайник"; *лозник, побережник* — "перелітник"; *лузівка, луговиця* — "чайка"; *очеретниця, комишівека, водянка* — "очеретянка"; *тростяник, потрост* — "віссянка очеретяна"; *берегулька, берегівка, побережниця, підбережок* — "ластівка берегова"; *каменяр, каменюх, камінчак, кам'яний птах, скельчак* — "камінка" тощо.

Інші умови проживання птахів лежать в основі таких назв, як наприклад: *берестяник, березівка* — "звбілк"; *терняк* — "сороковца"; *підкорішник* — "вищуха"; *церковник* — "горовець".

А от найменувань, мотивованих способом побудови гнізда, дуже мало — очевидно, тому, що майже всі птахи намагаються якомога краще приховати, замаскувати своє гніздо і воно не часто впадає в очі людині. Як приклад таких назв, можна вказати лише: *вовнянка, рукавичка, кошуля, швачка* — це *ремез*, який мостить на прибережних деревах висячі понад водою гнізда, дійсно схожі на теплу шерстяну рукавичку; *волосянка* — це діалектна назва *славки, трясогозки*; *мурівка* — одна з діалектних назв *ластівки*.

Різноманітність харчового раціону птахів знайшла відображення у ряді літературних назв (*вівсянка, змієїд, осотїд, горіхівка, бджолоїдка, шишкар, омеяюх, костогриз*) та діалектних (*мишоїд* — “канюк-зимник”); *жабоїд, рибоїд* — “алеєка”; *вишняк, черешняк, черемхоїд, горохоїд* — “костогриз”; *голуб'ятник, гороб'ятник, куроїд* — “яструб”). Цю групу можна доповнити назвами птахів, семантика яких пов'язана із способом добування їжі: *мухоловка* (літерат.); *рибалочка* (літерат.); *маковій, макотряс* — діалектні назви *коноплянки*.

Числену групу становлять назви птахів, пов'язані з їх характерними рухами, звичками, поведінкою, що засвідчують надзвичайну спостережливість і допитливість людини. Так, місцеві назви *повзучка, приліпка, ліпар* і нормативну — *повзик*, птах одержав за здатність переміщатись по стовбурах дерев не тільки вгору, а й униз головою, наче повзати.

Крутиголовка має звичку, виглядаючи з дупла, крутити головою погачуючому, а при небезпеці ще й шипіти. Звідси її вищезгадана літературна назва, а також близько 20 варіантів діалектних: *гадючка, кривов'яз, вертиголов, закрутиголова, скрутиголовець* тощо, в основі яких лежить та ж сама ознака, а також *сич, сичак* (від “сичати”).

Інший птах — *борівітер* — загальноживану назву, а також місцеві *трепещук, вітролом, вітряк* одержав за звичку час від часу “вісити” на одному місці в повітрі, вистежуючи здобич, тримаючись проти вітру.

Перше, що впадає в око при зустрічі з рухливою і спритною *ПІМСКОЮ*, — її дуже довгий хвіст, який вона швидкими рухами весь час підмикає догори. Ця ознака зумовила цілу низку діалектних назв птаха: *трясихвіст, вертигузка, вертихвістка, трепехвістка*.

Дрімлюга полює на комах звечора і на світанку, а вдень, притулившись до гілки дерева, сидить нерухомо, з напівзаплющеними очима, начебто дримає. Звідси і ряд народних назв цього птаха: *дрімух, лежень, лежебок, лівивець, сплюха, нічвид*.

Іншими характерними особливостями поведінки птахів мотивуються назви: “перевітник” (літерат.); *задирак, бойцун* — “турухтан”; *трепещук, трепетуша* — “жайвороник”; *підкидовка* — “зозуля”.

Серед українських найменувань птахів зустрічаються й такі, що безпосередньо відбивають зв'язок птаха з конкретною порою року або через характерні ознаки тієї чи іншої пори року: *зимник* (літерат.); *веснянка, веснівка* — “жайворонек”; *мартівничка, мартівник* — “тетерев”; *снігар, снігурка, снігурець* — “снігур”; *снігарик* — “зеленик” (цей птах на місця своїх гніздувань повертається в березні, коли ще не всюди зійшов сніг, а іноді лишається і на зимівлю в наших краях).

Усі розглянуті орнітоніми мотивовані різноманітними властивостями птахів і становлять переважну більшість українських найменувань птахів. Значно менша кількість орнітонімів утворена за принципом непрямой номінації (тобто в їх основі лежать властивості інших реалій, які лише асоціативно пов'язуються з птахами).

Ряд назв птахів є результатом народноетимологічного переосмислення (етимологізуються, як правило, слова запозичені чи звукоміслудувального походження з затемненою, стертою внутрішньою формою), бо слова мотивовані легше сприймаються і відтворюються носіями мови, ніж слова, позбавлені мотивації). Так з'явилися народні назви: *котьок* (літ. — *КОНИК*); *грип* (літ. — *ГРИФ*); *бажант* (літ. — *ФАЗАН*); *блискавка* (літ. — *ВАНСКО*). Як результат народноетимологічного переосмислення слід розглядати назви птахів, співзвучні з антропонімами: *юрко*, *юрок* — "в'юрк"; *яків* (діал. — *ятіль*, *ятель*) "датоа"; *зінька* — "сниця" та ін.

Багато метафоричних назв птахів утворилось на основі асоціацій, викликаних спостереженнями за звичками, способом життя птаха і людей певних професій, певного роду занять, соціального статусу. Так виникли і побутують у говірках назви: *рибалка* — "крячок", "мартин" (за вміння спиртно ловити рибу); *швачка* — "очеретника" (майстерно плете гніздо з листя очерету та осоки у вигляді глибокого кошика); *косар* — "коланця" (для птаха характерні рухи, які здалеку нагадують помах коси); *чоботар* — "швацьовка" (дзьоб нагадує інструмент шевця); *паніч* — "щоголь" (птаха має дуже чепурний вигляд).

Можна припустити, що колись випадкові асоціації виникли в конкретних не відомих нам життєвих ситуаціях і лягли в основу метафоричних назв: *попик* — "конопаянка"; *попаддя* — "широконіска"; *лайдучок* — "валка"; *ключниця* — "своракша". Цю ж причину можна вбачати в ряді назв птахів, перенесених з власних імен людей: *грицик* "воротенник"; *іван*, *іван іванович* — "авалка"; *євка* — "іволга"; *іванчик* "миколаєвка".

Цікаву групу становлять українські назви птахів, пов'язані з повір'ями, легендами, народними переказами. *Жураван* на Україні називають *віщуном* (провісником весни) і *веселиком* за те, що разом з весною приносить радість і щастя. Про зв'язок з давніми повір'ями свідчать діалектні назви *чайка*: *віщун*, *циганка*, *душа татарська*; *воронина*: *пташачий король*. *Галка* в українській народній пісні названа *ключницею* ("Ой, галко, галко, золотая ключниця..."), ніби у неї вкриті ались ключі від вирію. Кмітливість *ворони*, її схильність до злодіяства відображені у фольклорі, а це, в свою чергу, призвело до виникнення українських народних назв цього птаха: *злодійка*, *вороска*, *хищник*. У російському фольклорі, ймовірно, потрапила в українську мову назва *разбойник* (негативний міфічний персонаж).

Назви птахів, утворені шляхом непрямої номінації, відзначаються своєрідністю, образністю, лаконічністю, народністю звучання, несуть значний емоційний заряд.

Українські найменування птахів — невичерпна скарбниця народної мудрості і досвіду, своєрідний сплав, підсумок багатомісячних спостережень різноманітних поколінь людей, одна з найцікавіших сторінок багатотомної енциклопедії природи.

Підписано до друку 18.04.98 Формат 60x84/16

Папір офсетний. Офс. друк.

Умовно-друк. арк. 1.5. Умовно обл. вид. арк. 1.3

Замовл. 57 . Тираж 300.

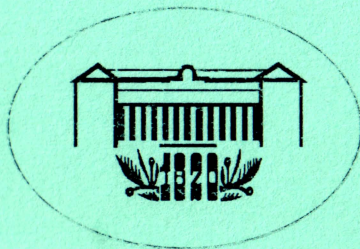
Ротапринт НДПІ ім. М.В.Гоголя

м. Ніжин, Крапив'янського. 2

І. В. Марисова , В. М. Бойко

Світ пернатих Чернігівщини у назвах

Ніжин — 1998

Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя

І. В. Марисова, В. М. Бойко

**Світ пернатих
Чернігівщини у назвах**

**Короткий етимологічний
словник-довідник для студентів
природничо-географічного факультету**

Ніжин — 1998

**Марисова І.В., Бойко В.М. Світ пернатих Чернігівщини у
назвах: Короткий етимологічний словник-довідник.**

**Рецензент: Панасенко Н.А. — к.б.н., доцент Ніжинського
державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя.**

**Рекомендовано до
друку як методичні
матеріали для студентів
п р и р о д н и ч о -
географічного факультету
кафедрою зоології-
анатомії НДПІ ім.
М.В.Гоголя**

**Протокол №6 від
25.12.97 р.**

**© Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя
Марисова І.В., Бойко В.М.**

Передмова

У ранньому дитинстві ми вперше знайомимось з представниками дивного тваринного світу і на все життя запам'ятовуємо їх імена: сірий вовк, мишка-норушка, лисичка-сестричка, зайчик-побігайчик. Але мало хто з нас у дорослому віці задає питання: "Чому їх так називають?" Дійсно, чому вовка звуть вовком, змію — змією, щуку — щукою, а горобця — горобцем? Чому одного з болотяних птахів на Україні називають "баран", "баранчик", а іншого — "бугай", "бугайчик", "босяк" тощо? Чи відповідають істині такі найменування звірів, птахів, комах, як, наприклад, "уховертка", "бджолоїдка", "дрімлюга", "веретенник"? Чому невеличку лісову пташку, на вигляд не дуже привабливу, українці називають "мишачий король"? А чому якути прозвали одну з найзвичайніших пташок "пташкою, яка сидить на краю хати", а папуаси Нової Гвінеї назвали корову "свинєю з зубами на голові"?

Ці та інші запитання особливо цікавлять дітей, зокрема школярів. І добре, коли вчитель може задовольнити зацікавленість учнів. Якщо ж вчитель не дасть належної відповіді і це повториться бодай кілька разів, то в учнів поступово виникне невіра у свого вчителя, а потім і неповага до нього й до предмету, який він викладає, зокрема до біології.

А чи озброєний кожен учитель-біолог потрібними йому знаннями щодо значення назв тварин?

Адже походження багатьох назв тварин не можна пояснити простою мотивацією їх значення. Якщо назви таких тварин, як широконіска, шилохвіст, горихвістка, костогриз, снігур, рябчик, землерийка, джерелянка тощо мотивовані іншими словами (широкий і ніс, шило і хвіст, горить і хвіст, земля і ряс тощо) і тому цілком зрозумілі, то назви інших — нерідко залишаються зовсім неясними. Дійсно, чому, наприклад, вівця називається вівцею, а іволга — іволгою? А справа в тому, що виникнення таких слів належить до глибокої давнини, і до нашого часу ці слова втратили минулі зв'язки з іншими словами. Крім того, в процесі розвитку мови змінюється звуковий вигляд слів, змінюються і їхні значення.

Отже, для розуміння дійсного значення таких назв потрібно відновити їх первісний зміст. Цими проблемами займається особлива галузь мовознавства — е т и м о л о г і я, тобто наука про походження слів. Однак не всі назви тварин вже розшифровані: етимологія багатьох назв залишається ще спірною або не з'ясованою.

Слід зауважити і те, що за навчальними планами і програмами біологічних факультетів вузів не передбачене вивчення етимології, звідки студент міг би дістати необхідні в його майбутній роботі вчителя знання; немає й відповідної навчально-методичної літератури.

У зв'язку з цим ми зробили спробу укласти короткий етимологічний словник назв птахів Чернігівщини, який допоможе вчителям-біологам і студентам-практикантам у потрібний момент повідомити учням дійсне значення назви того чи іншого птаха.

Перше видання словника побачило світ у 1994 р. під назвою "Чому ми їх так називаємо?". До нього було включено 266 назв.

Друге видання словника докорінно перероблене і доповнене. Зокрема, збільшено кількість видових нормативних назв до 270; до літературних назв подається 552 діалектних, переважно — етимологічно прозорих. З цих назв 147 слів виділені (надруковані великими літерами) і розміщені в алфавітному порядку. Сюди увійшли в основному назви родів і деяких видів (переважно занадто специфічних). Пояснення ж більшості видових назв подається в текстовому описі виділених родів.

Крім того, текст словника-довідника розширений за рахунок підсумкового узагальнення щодо походження різних — не тільки літературних, але й діалектних — українських назв птахів.

Сподіваємось, що даний навчальний посібник знадобиться не тільки вчителям-біологам, але й вчителям української мови, і, тим самим, сприятиме налагодженню та зміцненню міжпредметних зв'язків у практичній діяльності вчителя у школі.

БАКЛАН — назва запозичена. Спірним лишається джерело запозичення. За однією версією, назва запозичена з давньотатарської мови із значенням “дика гуска”, хоча в систематичному відношенні цей птах належить до іншого ряду — пеліканоподібних, або веслоногих. За іншою версією, “баклан” є переоформленням грецького *pelecan*. Можливо, назва пов’язана з киргизьким словом *baglan* — “великого зросту і товстий”.

БАЛОБАН (діалектні назви — *балабан, галаган, раріг, черевко* та ін.) — назва запозичена з турецької мови, де це слово мало значення “великий сокіл”.

БДЖОЛОЇДКА (діалектні назви — *золотушник, щурка золотиста, красиворонок, жовна жовта, шпак бджільний, щурок*) — назва дана птахові за характером харчування (бджоли). Ці птахи живляться й іншими комахами, але назву їм дали, напевно, бджолярі, які нерідко бачили в місцях розташування своїх пасік цих птахів, що полювали на бджіл.

БЕКАС (діалектні назви — *баран, баранчик, дикий баран, довгоносок, пастушок, кулик-болотянка*) — назва запозичена з французької мови, що означає “птах з довгим дзьобом”.

БЕРЕСТЯНКА (діалектні назви — *березянка, вівчарик, вівчарик садовий, юрочок*) — пов’язано з “берест” (березова кора): назва птаха зумовлена тим, що своє гніздо на дереві він маскує березовою корою.

БЕРКУТ — назва запозичена з тюркських мов, де це слово мало значення “орел”.

БОРИВІТЕР (діалектні назви — *вітролом, вітряк, трепещук, гонець, мишоловець, свистун, пустельга*) — літературна назва дана цьому маленькому соколу за звичку довго “висіти” в повітрі, тримаючись на одному місці проти вітру (ніби переборюючи його).

БУГАЙ (діалектні назви — *дикий бугай, гупало, водяний (болотяний) віл, лякач*) — звуконаслідувальне утворення за характером звуків, які видає цей голінастий птах: вони подібні до голосу справжнього бугая.

БУГАЙЧИК (діалектні назви — *бичок, гучок, гупало мале, вовчок лозяний, півень водяний*) — названий так за зовнішньою схожістю з бугаєм — птахом з того ж ряду лелекоподібних, але бугайчик — меншого розміру. Схожість виявлена також у поведінці (зокрема,

звичці в разі небезпеки стояти нерухомо, витягнувши шию і голову).

ВАЛЬДШНЕП (діалектні назви — *валюшень, лежень, лісовий кулик, великий кулик, носата куриця, слуква, драч*) — запозичення з німецької мови, буквально — “лісовий кулик”.

ВЕРЕТЕННИК (діалектні назви — *грицик, гриць, грищук, босяк*) — за однією теорією, ця назва вважається звуконаслідуванням, оскільки крик стурбованого птаха звучить як “веретень-веретень-веретень”. Інші версії: обриси птаха в польоті нагадують веретено; пов’язують назву зі словом “вертітися” — за верткість, непосидючість птаха.

ВІВСЯНКА (діалектні назви — *жовтяк, жовтушка, жовтобрюх, жовтогрудка, подорожник, землянка, житнянка*) — назва роду пов’язана з характером харчування: це типові птахи узлісь. Часто живляться на полях, засіяних вівсом та іншими зерновими культурами. Але є й інше тлумачення: у цього птаха не лише голова, але й горлечко і черевце жовтогарячого кольору — зовсім як стиглий овес. Видові назви вказують на місця перебування (*садова, вечеретяна, дібровник*) або особливості забарвлення (*чорноголова, білоголова*).

ВІВЧАРИК (діалектні назви — *війчик, свистунка*) — назва цього маленького птаха, можливо, пов’язана із звуконаслідуванням: голос в одного з видів цього роду — жовтобрового — дещо нагадує белькотання овець. Проте, голоси інших видів різко відрізняються від описаного (див. *вівчарик-ковалик*). Найчастіше назви окремих видів пов’язані із забарвленням (*зелений, жовтобровий*) або з часом прильоту до гніздових місць (*весняний*).

ВІВЧАРИК-КОВАЛИК (діалектні назви — *вівчар, ковалик, пастушок, ванька-пастушок, чабанець, будар, грицик, земнушка*) — назва звуконаслідувального характеру; пісня цього птаха складається з рівномірного повторення коротких, чітких, дзвінких складів, що злегка модулюють за висотою звуків: “тень-тень-тянь-тюнь-тень-тень-тень...”. Птах, неначе маленький коваль, “кує”, ніби б’ючи залізом по ковадлу.

ВІЛЬШАНКА — як і інша назва цього птаха з ряду горобцеподібних — *мзанивік*, — пов’язана з місцеперебуванням: оселяється птах у вогких, зарослих вільхою і чагарниками (в тому числі й малиною) місцях, по лісових ярах, біля лісових боліт і озер.

ВОРОН (діалектні назви — *ворін, гавран, кракун*) — назва цього роду пов’язана з кольором оперення птаха. Чорний з відблиском колір у слов’ян називається “вороним”.

ВОРОНА (діалектні назви — *гава, карга, кавка, сорока сивоплеча*) — ця видова назва пов'язана зі словом “ворон” (див. вище). Поширений на Чернігівщині вид має ще й слово “сіра” через наявність сірого кольору в забарвленні спини і черева.

В'ЮРОК (діалектні назви — *юрок, юрко, дзвоник*) — назва пояснюється, за однією теорією, особливостями поведінки птаха: спритний, швидкий, прудкий, моторний — те саме, що і “юркий”, “в'юрковатий”; за іншою, назва пов'язана з слов'янським антропонімом “Юрій, Юрко”, причому первісне звуконаслідування послужило приводом для зближення з цим іменем. Доказом цього можуть бути відповідні діалектні назви (до речі, і російська назва цього птаха — юрок).

В'ЮРОК КАНАРЕЄЧНИЙ (діалектні назви — *зеленчик, щедрик, щедлик*) — назва пов'язана, очевидно, з яскравим кольором оперення.

ГАГАРА (діалектні назви — *кожара, казарка*) — в основі назви лежить звуконаслідування “га-га”. Видові назви відбивають особливості забарвлення певних частин оперення (*чорновола, червоновола*).

ГАЙЧКА (діалектні назви — *пухляк, лугівка, комишівка, синиця, волосянка*) — назва цієї синиці, можливо, пов'язана з місцеперебуванням (гай). Видові назви вказують на особливості забарвлення оперення (*чорноголова*) або конкретизують улюблені місця перебування (*булавина*).

ГАЛКА (діалектні назви — *кава, кавка, галя, галочка, галиця, галич, ключниця*) — існує дві теорії походження назви птаха:

а) в основі назви лежить звуконаслідування: крик птаха подібний до “гал-ка, гал-ка”:

б) назва могла бути дана за кольором оперення, оскільки стародавнє східнослов'янське значення кореня “гал” — чорний. Проте, ця теорія малоймовірна, бо корінь “гал” із значенням “чорний” зустрічається тільки діалектно у старосербській мові.

ГАЛСТУЧНИК — назва цього кулика пов'язана з характерним забарвленням оперення птаха: на волі й ший є чорна поперечна смуга — “галстук”.

ГАРШНЕП (діалектні назви — *баранчик, крячок, довгоносок, кулик-болотянка*) — назва цього маленького кулика запозичена з німецької мови, що буквально — “волосяний кулик”, оскільки вздовж верхньої частини шиї і спини птаха тягнуться довгі тоненькі пір’їнки.

ГЛУХАР (діалектні назви — *глушець, тетеря, готур*) — похідне утворення від слова “глухий”. Під час токування птах ні на що не реагує, ніби глухне. Механізм цього явища полягає в тому, що при розкриванні рота під час пісні квадратна кістка переміщується і слуховий прохід закривається. Ймовірно також є зв’язок назви з місцеперебуванням: птах тримається у найбільш глухих ділянках лісів.

ГОГОЛЬ (діалектні назви — *гегавка, крякуша*) — назва цієї качки, мабуть, утворена способом звуконаслідування (пор.: “гоготати”); зустрічається у східних і західних слов’ян, має паралелі в деяких інших мовах (латиській, голландській, давньопруській, давньоісландській). Але є й інші, не менш переконливі теорії походження даної назви, а саме:

а) тюркського походження назва за кольором оперення — “синюватий”, “сизий”, “голубуватий”;

б) суфіксальне утворення, споріднене зі словами “гоготати”, “гагара”;

в) вторинне за походженням значення — “молодцюватий” (пор.: “ходить гоголем”).

ГОЛУБ (діалектні назви — *гривак, сизак, дзюбак, туркун, гуркотливець, воркун, буркун, буркотун*) — птаха названо за сизим (голубуватим) кольором оперення, що відбито й у видових назвах (*сизий голуб, голуб-сизяк*).

ГОРИХВІСТКА (діалектні назви — *зорянка, черногрудка, трясихвістка, дрижихвіст, лисушка*) — складне слово архаїчного типу, утворене з основ дієслова “горіти” (у формі наказового способу) та іменника “хвіст” — за характерним яскраво-рудим забарвленням хвоста. Коли птах у польоті хвостик розгортає, то пір’ячко наче вогником спалахує. Видові назви також відбивають той чи інший колір оперення (наприклад, *чорна горихвістка*).

ГОРІХІВКА (діалектні назви — *кедруша, лускоріх, оріхар*) — похідне від слова “горіх”; свою назву птах дістав за те, що живиться буковими, кедровими горішками і горіхами ліщини.

ГОРЛИЦЯ (діалектні назви — *орлиця, туркач, турок, дикий голуб, туркочка, гуркавка*) — назва, очевидно, праслов'янського звуконаслідувального походження; інша версія вважається менш переконливою: реконструкція праслов'янського “горлиця” як похідного від “горло” — за формою вола у цього птаха.

ГОРОБЕЦЬ (діалектні назви — *живкун, цвіркун, юрчик, коноплянка, просянка, просойд, жидок*) — походження слова до кінця не з'ясоване, припускають звуконаслідувальне походження. Видові назви (*хатній, польовий*) розрізняють птахів за переважним місцеперебуванням.

ГРАК (діалектні назви — *галич, грайворон, чорна ворона*) — назва звуконаслідувального походження (порівняйте діалектні українські слова “грянчати”, “грявчати”, “грякати”, тобто кричати різким, хриплим голосом).

ГРЯЗОВИК — назва пов'язана з місцеперебуванням: цей кулик завжди тримається на мулистих місцях.

ГУМЕННИК (діалектні назви — *гусак, галаган, гелготень, гегало*) — похідне утворення від слова “гумно”; назва зумовлена, очевидно, тим, що птах нерідко живиться зерном на гумнах.

ГУСКА — назва загальнослов'янська індоєвропейського походження. Початкове значення кореня пов'язане з поняттям “розкривати рот”, а це значення виникло на основі звуконаслідування (“га-га”).

ДЕРБНИК (діалектні назви — *кібець, кібчик, підсоколик малий*) — пов'язане з “дерба” (переорана цілина, переліг, порослий дерном); назва мотивується тим, що цей сокіл тримається відкритих місць.

ДЕРИХВІСТ (діалектні назви — *кирзик, киргиз, кречітка, грицик, микита-швець*) — складне слово архаїчного типу. утворене з основ дієслова “дерти” (у формі наказового способу) та іменника “хвіст”. Назва цьому куликові дана, мабуть, за зовнішнім виглядом.

ДЕРКАЧ (діалектні назви — *драч, дерун, дзьобоносик, камішовка, скороход*) — утворення від звуконаслідувального дієслова “деркати”, пов'язаного з вигуком “дер”, що імітує крик птаха.

ДРІЗД (діалектні назви — *гривак, кіс, туркач, смородянка, рябинович*) — назва цього роду праслов'янська; в основі назви звуконаслідувальний комплекс “дррті”, який передає характерний крик цих птахів. Окремі види дроздів одержали назви відповідно до особливостей забарвлення оперення (*чорний, білобровий*) або специфічного живлення (*горобинник, дрізд-вмелюх*). *Снівочий* дрізд названий за дуже мелодійні й різноманітні звуки, з яких складається його весняна пісня.

ДРІМЛЮГА (діалектні назви — *лежень, лежебок, сплюха, нічвид, сліпуч, ліновець, комахоїд, нічник, козодой*) — похідне утворення від слова “дрімати”; назва пояснюється нічним способом життя птаха, який вдень спить. “дрімає”.

ДРОФА (діалектні назви — *дудак, дрохля, грофа*) — зводиться до індоєвропейського “бігти” (за характерною ознакою птаха, більш здатного до швидкого бігу, ніж до польоту).

ДУПЕЛЬ (діалектні назви — *кулик, лежень, дупельт*) — назва цього кулика запозичена з німецької мови: “дупельшнеп”, що значить “подвійний кулик”. Справа в тому, що він дуже подібний до іншого кулика — бекаса, але майже вдвічі більший за нього.

ДЯТЕЛ (діалектні назви — *довбун, довбуш, клювач, ковтач, коваль, жовна, деревоклюй, яків*) — загальнослов'янська назва, споріднена зі словом “довбати”. Отже, дятел — “довбаючий”, “довблячий”. Видові назви пов'язані з особливостями забарвлення оперення і розмірами: *чорний, зелений, сивий, строкатий (великий, середній, малий), білосиниий*.

ЖАЙВОРОНОК (діалектні назви — *верхоляк, посмітюшок, трепещук, подорожник, сусідка, веснянка, чубарик, заворонок*) — в перекладі з давньоруської мови звучить як “орач”. Назва дана за звичку птаха літати над ріллею в пошуках їжі. Видові назви пов'язані з особливостями морфології оперення (*чубатий, рогатий*) або місцеперебуванням (*пальовий, лісовий, степовий*).

ЖОВНА (діалектні назви — *джолна, жонва*) — назва пов'язується з праслов'янським “жовтий”; інша версія — зближення з індоєвропейським “колоти”, “довбати”. В останньому випадку жовна — “той, що довбає”, тобто це значення є синонімом до слова “дятел”.

ЖУРАВЕЛЬ (діалектні назви — *веселик, василець, віщун, клекотень, бусел*) — існує дві гіпотези походження назви:

а) назва тісно пов'язана з народними повір'ями, легендами; де означає “той, що журиться” (крик птаха дійсно має сумний відтінок);
б) назва загальнослов'янська; в основі лежить стародавній індоєвропейський корінь із значенням “різко кричати” (дійсно, різкий голос птаха чути далеко).

ЗАВИРУШКА (діалектні назви — *тинівка, плітнівка, ольшанка, покропивник*) — назва запозичена з російської мови, пов'язана з дієсловом “врать” (брехати); назва дана птахові, очевидно, через те, що він “співає, ніби передражнює солов'я” (Даль).

ЗЕЛЕНЯК (діалектні назви — *жовтобрюшка, дзвоник, снігарик, пастушок*) — назва цієї маленької пташці з родини в'юркових дана за характерним зеленим кольором оперення.

ЗИМНЯК (діалектні назви — *коршун, шуляк, ястреб, мишолов, мишоїд*) — назва (можливо) отримана за сезонними міграціями (прилітає на Чернігівщину лише взимку; решту року живе в тундрі, де і гніздиться). Інша назва — **МИШОЇД** — відбиває характер живлення птаха.

ЗМІЄЇД (діалектні назви — *гадожер, змієвик, коршак, крачук*) — назва цього хижого птаха пов'язана з характером живлення.

ЗОЗУЛЯ (діалектні назви — *кукуля, куковка, підкидовка, брехушка*) — праслов'янська назва звуконаслідувального походження; сучасна форма виникла внаслідок асиміляції й спрощення приголосних.

ЗУЙОК (діалектні назви — *цівкун, чиркун, пісочник малий*) — ця родова назва найменших куликів, мабуть, звуконаслідувальна: крик птахів нагадує часте повторення “зуй-зуй-зуй...” Видова назва звичайного на Чернігівщині **МІАЛОГО** зуйка підкреслює дрібні розміри птаха. Назва іншого виду — **ГІАСТУЧНИК** — вказує на особливість забарвлення оперення (див. вище).

ЗЯБЛИК (діалектні назви — *берестянка, снігарик, буківник, юрко, пінькало*) — назва цього птаха з родини в'юркових є у всіх слов'янських мовах і походить від слова “зябнути” (мерзнути). Дійсно, птах з'являється на Чернігівщині рано навесні, коли погода ще нестійка і температура повітря невисока, тобто в “зябкий”, мерзлякуватий час. Але самі птахи холоду не бояться — до пізньої осені в лісі затримуються; навіть тоді, коли інші птахи давно відлетіли у теплі краї.

ІВОЛГА (діалектні назви — *вивільга, сва, іва, жовтогуз, дика кішка, олійник, оліяр, черешенник*) — назва індоєвропейського походження, пов'язана з поняттям “волати, кликати”. Дійсно, голос птаха (самця) дуже дзвінкий, чути його здалека. Але етимологія слова може бути наближена й до “волога”, тобто означатиме “провісник дощу”.

КАМІНКА (діалектні назви — *чикалка, чечітка, дзвоник, каменяр, білогузець, іванчик, янчик*) — назва пов'язана з тим, що птах мешкає в кам'янистих ландшафтах; в укриттях між камінням мостить і гніздо.

КАНЮК (діалектні назви — *шуліка, шуляк, мишоїд, мишолов, рябець, яструб*) — праслов'янське звуконаслідувальне утворення, пов'язане з характером крику птаха (порівняйте: “канючити” — настирливо, жалібно просити).

КВАК (діалектні назви — *квакун, кваква, квач*) — назва звуконаслідувального характеру: крик цієї чаплі подібний до “квак-квак”. На Чернігівщину інколи залітає.

КІБЧИК (діалектні назви — *кобуз, жситник, кобчик гороб'ячий*) слово без чітко встановленої етимології, можливо, пов'язане з праслов'янським співзвучним словом, яке має значення “ворожити з лету птахів”; співіснує також звуконаслідувальна теорія.

КЛУША — назва цього мартина має звуконаслідувальне походження, аналогічне до латиського “кудкудакати, квокати”.

КОНОПЛЯНКА (діалектні назви — *макоїд, маковій, попик, червончик*) — птах названий за характером харчування.

КОРОЛЬОК (діалектні назви — *золотомушка, пастушка, мишка, золотоголовок, сичик, ксьондзик*) — буквально “маленький король”. Є дві версії походження назви:

а) назва дана за наявність на голові птаха золотисто-жовтої плями, неначе якийсь капелюшок виблискує — ніби золота королівська корона. А дрібні розміри птаха (це найменший птах України) спонукали назвати його зменшеним ім'ям — не король, а корольок;

б) назва зумовлена легендою про вибір царя птахами. Під час змагань корольок переміг, піднявшись вище від усіх у повітрі.

Видові назви (*жовтоголовий, червоноголовий*) пов'язані з деякими особливостями забарвлення (відтінками) “шапочки”.

КОСТОГРИЗ (діалектні назви — *дубонос, вишняк, костяжка, лушак, ягідниця*) — назва пов'язана з характером живлення птаха кісточковими плодами (вишня, черешня тощо), в результаті чого і утворився міцний товстий дзьоб (порівняйте: російська назва цього птаха — “дубонос”; деякі українські діалектні назви — “*товстоніс*”, “*грубонос*” та ін.).

КРИЖЕНЬ (діалектні назви — *качка, кряква*) — можливо, асоціація виникла за зовнішнім виглядом птаха, подібного в польоті до хреста (“криж” — хрест).

КРОНШНЕП (діалектні назви — *кулик, босяк, тріскунчик*) — запозичення з німецької мови; буквально “вінценосний кулик”. Проте нічого подібного до вінця або корони на голові птаха немає. Назва дана, мабуть, за розміри, якими кроншнеп перевершує всіх інших куликів.

КРОПИВНИК (діалектні назви — *королик, мишачий король, горішок, попадик, лозяночка, задерихвіст*) — назва пов'язана, мабуть, з місцеперебуванням: птах тримається завжди близько до землі, постійно шмигає, перепурхує в заростях кропиви, малини, папороті тощо.

КРОХАЛЬ (діалектні назви — *куркуль, крех, качка*) — слов'янська назва звуконаслідувального походження; пов'язана з “крек”, “крекати”, “крехтіти”. Видові назви (*всаккий, довгоносий*) вказують на розміри птаха.

КРУК (діалектні назви — *крук, ворон, крякун, крумкач*) — назва звуконаслідувального походження.

КРУТИГОЛОВКА (діалектні назви — *крутій, сич, гадючка, камітник*) — назва пов'язана зі звичкою птаха в разі небезпеки крутити головою (при цьому птах ще наїжачується і шипить, як змія).

КРЯЧОК (діалектні назви — *рибалка, рибоїд, риболяк, кряква, білогрудик*) — назва має звуконаслідувальний характер: крик цих птахів з родини мартинових подібний до “крак” (к/ч). Назви окремих видів розрізняються відповідно до забарвлення або розмірів птахів, а також за місцеперебуванням: *чорний, світлокрилий, білощокий, малий, річковий*.

КУЛИК (діалектні назви — *грицик, пісочник, морська сорока*) — назва звуконаслідувальна за походженням, зустрічається у східних і західних слов'ян. Окремі види розрізняються за формою і розмірами тіла, специфічним забарвленням тощо (наприклад, кулик-*гворбець*, кулик-*сорока*).

КУРІПКА — праслов'янська назва, можливо, звуконаслідувального характеру; утворена від більш давньої форми “кур”, тобто “півень” (ж.р. “кура”). Пізніше цей корінь набув значення “кричати”. Видові назви вказують на певне забарвлення — *біла, сіра*.

ЛАСТІВКА (діалектні назви — *красулька, шурик, пічкур, норець, берегівка*) — слово має литовське походження. Корінь “ласт” означає “літати туди і сюди”, “пурхати”. Таким чином, у назві птаха відбито характерний для нього стрімкий пурхаючий політ. Назви окремих видів походять від певного місцеперебування: *берегова, міська, сільська*.

ЛЕБІДЬ — назва загальнослов'янська; в основі лежить корінь із значенням “білий” (порівняйте: латинське “альбус”). Отже, птах названий за білим забарвленням оперення. Видові назви (лебідь-*шипу*, лебідь-*клікун*) мають прозору етимологію — звуконаслідувальні за походженням.

ЛЕЛЕКА (діалектні назви — *бусел, боцюн, бузько, чорногуз, клекотень, гайстер, жабоїд, бушля, рибоїд*) — слово запозичене з турецької мови; птах одержав назву за характерний звук від ляскання крил у польоті. Назви видів відбивають специфіку забарвлення оперення: *білий, чорний*.

ЛИСКА (діалектні назви — *лисуха, лисиця, лиска-курочка*) — птах одержав назву за характерну лису (без пір'я) пляшку на лобі.

ЛУНЬ (діалектні назви — *шуліка, гороб'ятник, рябець, коршак*) — назва цього хижого птаха загальнослов'янська. може бути виведена з вислову “сивий (білий), як лунь”. Дійсно, самці більшості з видів мають світло-сіре забарвлення. У такому разі лунь — “світлий, блискучий”. Назви окремим видам (*бвостяний, луговий, польовий, степовий*) дано за характерним місцеперебуванням.

МАЛИНІВКА (діалектні назви — *зорянка, рудяк, королець, червеньяк*) — назва дана птахові за улюбленим місцеперебуванням (в заростях малини); інша назва — *вільшанка* — аналогічна за походженням (див. вище).

МУХОЛОВКА (діалектні назви — *іванчик, пискуха, підхатничка, носульок*) — ця родова назва дрібних горобиних птахів пов'язана з характером їх харчування: вони ловлять мух, хапаючи їх на льоту. Назви окремих видів пов'язані з певними особливостями забарвлення оперення (*сіра, строката, білошийка*) або розмірами тіла (*мала*).

НОРЕЦЬ (діалектні назви — *пірнікоза, нирець, ниряльниця, красиворона, заринушка, морська ворона*) — ця родова назва дана птахам за їх звичку постійно пірнати у воду, де вони живляться рибою. Видові назви пов'язані або з розмірами птахів (*великий, малий*), або з особливостями забарвлення оперення (*сірощокій, червоноший, чорноший*).

ОДУД (діалектні назви — *дудко, вудвуд, сінокос, пастушка, худотут, гідко*) — назва утворена шляхом звуконаслідування: крик птаха подібний до “оду-ду”. Ці звуки він повторює багато разів.

ОЛЯПКА (діалектні назви — *водняк, нурко, гайдучок, білогрудець, водний кіс*) — можливо, слово запозичене з російської мови. Етимологи намагаються зблизити з “ляпати” (мабуть, за звичку птаха швидко бігати по камінню на стрімких гірських річках). Інша назва цього птаха — *пронурок* (див. нижче). На Чернігівщині — залітний.

ОМЕЛЮХ (діалектні назви — *чубаб, краснокрилець, ямелюх, верестьолка*) — названий так за характером харчування (плоди напівпаразитичної рослини омели, яка поселяється на деревах кулеподібними утвореннями).

ОРЕЛ — назва цього птаха загальнослов'янська. Корінь слова індоєвропейський, означає “птах”, а суфікс “ел” є збільшувачем. Отже, орел — це найбільший птах.

ОРЛАН — назва утворена суфіксом “ан” від слова “орел”. Суфікс надає слову значення “подібний”.

ОСОЇД (діалектні назви — *шуліка, рябець, золотушник, мишоловка*) — назва цього хижого птаха пов'язана з характером живлення.

ОЧЕРЕТЯНКА (діалектні назви — *комишівка, мишівка, водянка, швачка, дроздовик*) — це родова назва птахів, які мешкають серед очеретяних і чагарникових заростей; з очерету ж сплітають вони і свої гнізда. Видові назви вказують переважно на місцеперебування птаха (*лугова, чагарникова, ставкова*) або розміри (*велика, або дроздовидна*).

ПЕРЕВІЗНИК (діалектні назви — *коловодник, побережник, білобрюшок, кулик, лозник*) — назва цього кулика пов'язана з характерною поведінкою: сполоханий, він летить низько понад самою водою, звичайно з одного берега річки на протилежний, як людина-перевізник при човні або паромі.

ПЕРЕПЕЛ (діалектні назви — *підпадьомка, підколос, посвітьолка, дика курочка*) — назва птаха загальнослов'янська. Вихідна форма “пелепел” утворена в результаті здвоєння звуконаслідувального комплексу “пел”, який розглядають частково — як імітацію крику птаха, частково — як передачу шуму від рухів крил при зльоті (причому “л” з часом змінилось на “р”).

ПИЩУХА (діалектні назви — *піщак, піщук-деревач, медник, піскар*) — назва звуконаслідувальна: птах видає протяжний, тихий свист, наче писк — “тсіі, тсіі ...”. Інша назва птаха — **підкоришник** (див. далі).

ПІДКОРИШНИК — друга назва **пищухи**, пов'язана, по-перше, із звичкою цього деревного птаха, стрибаючи по стовбурах дерев, постійно зазірати під кору в пошуках їжі — комах; а по-друге — з тим, що здебільшого саме під відсталою корою моститься його гніздо.

ПІДОРЛИК (діалектні назви — *скигляк, піворлик*) — назва утворена префіксом “під” від слова “орел”. Префікс надає слову значення “близький до орла, схожий на орла”. А видові назви вказують на розміри птахів: **великий, малий**.

ПЛИСКА (діалектні назви — *пастушок, трясогузка, вівчарик, янчик, землянка, болотни, чабаник, грицик, косар, лиска*) — можливо, назва пов'язана зі старослов'янським “плишь” (шум). Порівнюють також з “плескати”. Отже, назва птаха звуконаслідувального характеру. Видові назви вказують на певне забарвлення оперення (**біла, жовта, жовтолоба**).

ПОБЕРЕЖНИК — це родова назва дрібних куликів, які живуть і живляться по берегах водойм.

ПОВЗИК (діалектні назви — *повзун, лежень, приліпка, комахоїд, довгоносик, ковальчук*) — назва дана за звичку рухатися по стовбуру дерев уверх і вниз головою в пошуках комах, неначе повзати.

ПОГОНИЧ (діалектні назви — *курочка дика, водяна, болотна*) — цей птах з родини пастушкових отримав назву за подібність його крику до свисту батога, яким чабан поганяє стадо.

ПОДОРОЖНИК (діалектні назви — *стерник, стренадка*) — зрідка зимуючий на Чернігівщині птах, названий так через те, що тримається (звичайно зграйками) на польових дорогах.

ПОРУЧАЙНИК (діалектні назви — *коловодник, лозник, водянка, кулик*) — назва цього кулика пов'язана з його місцеперебуванням: оселяється на болотистих берегах річок і заплавлених озер з численними струмками (російське — “ручьями”), потічками.

ПРОНУРОК — друга назва **БЛЯПКИ** (див. вище); пов'язана, мабуть, із здатністю пірнати під воду, де збирає собі їжу — дрібних личинок комах, червів, молюсків тощо.

ПУГАЧ (діалектні назви — *пуга, пугало, сова, попугай, мишоїд*) — назва має звуконаслідувальний характер: крик цієї найкрупнішої сови подібний до “пу-гу.”

РЕМЕЗ (діалектні назви — *болотяна (водяна) синиця, довгохвостик, кошуля, рукавичка, швачка, вовнянка*) — назва запозичена через польську з німецької мови і в перекладі значить “очеретяна синиця” (птах живе по берегах водойм, де мостить на прибережних деревах висячі понад водою свосвідні, схожі на рукавичку, гнізда).

РИБАЛОЧКА ГОЛУБА (діалектні назви — *риболов, іванок, синявка, рибак*) — назва дана птахові, перш за все, за способом добування їжі: може довго сидіти нерухомо на гілці прибережних дерев або чагарників, визираючи у воді рибу, за якою час від часу пірнає. Крім того, у видовій назві (**ГОЛУБА**) відбито і специфічне забарвлення оперення птаха.

РЯБЧИК (діалектні назви — *рябець, рябок, оранка, курочка дика*) — споріднене зі словом “рябий”. Птах названий так за характерне строкате, темно-плямисте з пістрявинами забарвлення свого оперення.

САПСАН (діалектні назви — *сокіл, зоркогляд*) — назва тюркського походження. Цей сокіл міг одержати таку назву за те, що хапає здобич у польоті лапами. Інша версія пов'язує назву з уйгурським “швидкий, проворний”: відомо, що сапсан відзначається швидким польотом і спритністю.

СВИЩ (діалектні назви — *свіязь, свистачка, дика качка*) — назва звуконаслідувального характеру, утворена від “свист”, “свистіти”: саме такий характерний звук, подібний до свисту з якимсь шипінням, виникає від швидкого польоту зграї цих качок.

СИВОРАКША (діалектні назви — *сивограк, синюха, красиворон, рибалка, ключниця*) — складне слово, поєднує в собі характерні ознаки птаха: забарвлення оперення (сиве, попелясто-голубе) та особливості відтворюваних звуків (пов'язано із звуконаслідувальним коренем “рокотати”, “реготати”).

СИНИЦЯ (діалектні назви — *синюх, зінька, сикора, лазарка, призмнюха*) — слово давньогрецького походження. Назва утворена шляхом звуконаслідування (голос птаха подібний до “зінь-зінь”). Назви ж окремих видів пов'язані переважно з особливостями забарвлення або морфології оперення (*голуба, біла, чорна, довгохвоста, чубата, вусата*), а також вказують на відносні розміри (*ованка*).

СИНЬОШІЙКА (діалектні назви — *зірка, синьогорличка*) — назва пов'язана з тим, що на горлі є блакитна пляма.

СИЧ (діалектні назви — *сичик, пугутькало, пущик*) — назва походить від слова “сичати” (шипіти), тобто в основі — звуконаслідувальна. Видова назва — *сич катий* — підкреслює типове місцеперебування птаха в окультуреному ландшафті: населених пунктах, садах, парках, навіть у досить великих містах.

СКОПА (діалектні назви — *скоба, шкапа*) — східнослов'янська назва рибеїдного хижого птаха, споріднена зі словами “б'ючий, сікучий”. Мабуть, взятий до уваги її спосіб ловити рибу — пікіруючи з повітря у воду, хапати здобич лапами, гострими кігтями.

СЛАВКА (діалектні назви — *кропив'янка, підкропивник, травник, трав'янка, волосянка, зозульча кухарка*) — етимологія до кінця не з'ясована. Найімовірніше корінь слова має поняття

“примушувати слухати, сповіщати”. В окремих назвах видів відбиті особливості забарвлення (*сіра, рибогруда, черноглава*) або екології (*садова, прудка*).

СМЕРЕЧНИК (діалектні назви — *смеречнюк, щур, костогриз*) — назва пов’язана з типовим місцеперебуванням: цей птах — мешканець смерекової тайги. На Чернігівщині — залітний.

СНІГУР (діалектні назви — *червоногрудка, червонюх, синюк, снігар*) — слово споріднене зі словом “сніг”. Ці птахи — пернаті вісники зими — прилітають на Україну разом з першим снігом. І нерозлучні вони з ним. Сніг почне танути — і пташок не стане, на північ полетять. А якщо, буває, знову завіє хуртовина і ліс сніжинками вбереться, ці птахи обов’язково з’являться, неначе сніг той на крилах принесуть.

СОВА (діалектні назви — *пугач, мишоїд, сплюшка*) — загальнослов’янська назва роду, що значила раніше “виюча”, “та, що кричить”. Видові назви вказують переважно на особливості забарвлення або морфології оперення (*біла, сіра, астрибна, довгохвоста, бородата, вухата*), іноді — на місцеперебування (*болотна*).

СОВКА — назва утворена суфіксом “к” від слова “сова” і означає “миленька сова”. На Чернігівщині — залітний птах.

СОЙКА (діалектні назви — *соя, зеленушка, казарка, чубарка, дериба*) — назва загальнослов’янська. Слово споріднене з “сяти” (пор. церковнослов’янське “присое” — осоння). Назва дана за характером забарвлення оперення: на крилах птаха є своєрідне “дзеркальце” з голубих, білих і чорних смужок.

СОЛОВЕЙКО (діалектні назви — *соловій, лозинчак*) — загальнослов’янська назва, дана птахові за характерне забарвлення оперення (“соловий” — значить “жовтуватого-сірий”).

СОРОКА (діалектні назви — *білобока, злодійка, скрекотуха, скриготуха*) — слово звуконаслідувального походження (від комплексу “кор”, де з часом “к” перейшло в “с”). Назва загальнослов’янська, але давнє значення слова втрачене.

СОРОКОПУД (діалектні назви — *чекіт, чекан, пуд, страхопуд, татарська сорока, янчук, терняк*) — дослівно перекладається як “той, що ганяє сорок” (слово утворене з “сорока” і “пудити” — гнати, лякати). Видові назви підкреслюють особливості забарвлення (*сірий,*

ЧЕРНОЛОБИЙ) або живлення (сорокопуд-**ЖУЛАН**). Остання назва пов'язана з давнім словом “жулити” — різати, дерти, шматувати. Дійсно, свою здобич цей птах, як справжній хижак, розриває, розчленовує, шматує.

СПЛЮШКА — друга назва **СОВКИ**; зумовлена своєрідним голосом: “сплю-у, сплю-у”.

СТРЕПЕТ (діалектні назви — *хохітва, стрепетень*) — в основі назви лежить звуконаслідувальний корінь, який пов'язується з латинським “шуміти”, “бушувати”, “гриміти”. Назва птаха добре характеризує його тріпотливий політ: часте тріпотіння крильми породжує деренчливий свист, який чути дуже далеко.

СТРИЖ (діалектна назва — *серпокрилець*) — назва вважається звуконаслідувальним утворенням від індоєвропейського кореня, який означає “свистіти, видавати різкий звук”. Видова назва — **ЧОРНИЙ** — зумовлена темним забарвленням оперення.

ТЕТЕРЕВ (діалектні назви — *тетеря, косак, дикий півень*) — праслов'янська назва звуконаслідувального походження; в деяких мовах (наприклад, латиській) споріднені з “тетеря” вигуки передають характерне квоктання цього птаха.

ТРАВНИК (діалектні назви — *коловодник, просянка, лозник червонодзьобий*) — назва цього кулика пов'язана, мабуть, з місцеперебуванням: тримається переважно на трав'янистих берегах річок і озер та на заболочених, трав'янистих луках, де й гніздиться колоніями.

ТУРУХТАН (діалектні назви — *петушок, задирак, коловодник, болотюх, брижач*) — слово запозичене з тюркської мови і означає в перекладі “бура, сірувата галка”, але іноді вказують на звуконаслідувальний характер назви цього кулика.

ФАЗАН (діалектна назва — *базант*) — слово запозичене з латинської мови (“фазіанус”) як власна назва цього птаха.

ФІФІ (діалектні назви — *коловодник, лозник болотяний*) — назва звуконаслідувальна: голос цього куличка дуже своєрідний — це неголосна, але досить мелодійна трель з модулюючих звуків “фі-фі-фі-фі...”

ФЛАМІНГО (діалектні назви — *багрокрилець, полонінник, краснубусь, дивобусь*) — слово італійського походження; в перекладі значить “багрянокрилець”. На Чернігівщині — залітний птах.

ХОДУЛИЧНИК (діалектні назви — *босяк, ходульник, кулик довгоногий, шудлак*) — назва отримана за звичку цього кулика ходити по мілководдю в пошуках їжі: маючи дуже довгі тонкі ноги, здалеку птах нагадує тіло на “ходулях”. На Чернігівщині — можливо, залітний.

ЦВІРКУН — назва звуконаслідувальна: птах видає різкі звуки “тіп” або “цек”, які потім переходять у тривалу монотонну трель, що нагадує скрекотання комах-цвіркунів.

ЧАПЛЯ (діалектні назви — *бушля, волеваха, риболов, жабоїдка, баба, жирафа*) — назва дана цим голінастим птахам за характерну звичку повільно рухатися, з плескотом, який вона видає, ступаючи по болоту — “чапати”. У назвах окремих видів відбиті особливості забарвлення оперення: *біла, сіра, руда*.

ЧЕКАН (діалектні назви — *трав'янка, землянка, камінник, янчук, іванчик, глиняник, млинок*) — назва звуконаслідувальна: сидючи на верхівці куща або високих стеблах кінського щавлю й інших трав'янистих рослин на луках, птах видає голосні звуки “тці, чек-чек”. Корінь слова загальнослов'янський, походить від тюркських мов, де він означав “сокира” (звідси — “чеканити”, “вдаряти, погрюкувати”). Видові назви вказують на особливості забарвлення (*червоноголовий*) або місцеперебування (*луговий*).

ЧЕРВОНОЗОБИК — назва вказує на характерне забарвлення оперення: низ тіла, особливо в ділянці вола, має інтенсивний каштаново-рудий колір.

ЧЕРНЬ (діалектні назви — *чернушка, монашка, дика качка*) — це родова назва ниркових качок, дана за характерним чорним забарвленням пір'я, що відбито в корені слова. У назвах окремих видів відбиваються інші специфічні особливості забарвлення або морфології певних частин тіла: *червоноголова, червонодзьоба, білоока, чубата*.

ЧЕЧЕВИЦЯ — можливо, назва звуконаслідувальна: сидить пташка на верхівці куща і співає весело, з присвистом — “че-че-ві-чіу, че-че-ві-чіу”. Так і здається, що ніби вона своє ім'я вимовляє.

ЧЕЧИТКА (діалектні назви — *чечик, лободянка, лебедянка*) — висувається гіпотеза про звуконаслідувальний характер цієї праслов'янської назви (редуплікована основа).

ЧИБІС — назва звуконаслідувальна, за характерним криком, в основі — комплекс “чиви”, “чибі”. Цей кулик видає сумний, двоскладовий гнусавий вигук “тіі-ві” (по-російськи його часто передають словами “чи вы”). Є й інша назва — *чайка*, походження якої саме для цього птаха неясне (не плутати з мартином, який в російській мові має назву “чайка”).

ЧИЖ (діалектні назви — *чижик, краснюк, джигун, дзвоночок*) — назва загальнослов'янська, за походженням звуконаслідувальна (комплекс “чі”).

ЧИРОК (діалектні назви — *трав'янки, чириця, пічкурик*) — праслов'янська назва, звуконаслідувальна за походженням (як звуконаслідування з “чирікати” — пор. з укр. діал. “чиркати, циркати”, тобто крякати). Видові назви відбивають варіації у відтворенні звуків птахами (*свистунок* — діал. *свисток, свистун; тріскунок* — діал. *щелкунок, тріскунець*).

ЧОРНИШ — назва цього кулика пов'язана з темним забарвленням спини і крил, які здалека здаються зовсім чорними.

ЧОРНОЗОБИК — назва цьому кулику дана за характерним забарвленням оперення: внизу на білому череві в ділянці вола (по-російськи — “зоба”) різко виділяється чорна пляма.

ШИЛОХВІСТ (діалектні назви — *дерихвіст, гострохвостка, косиця, шилуха, трав'янка*) — назва цієї качці дана за форму хвоста: середні рульові пера дуже видовжені, внаслідок чого хвіст має загострену, шилоподібну форму.

ШИРОКОНІСКА (діалектні назви — *лопоніс, плосконіска, тупоніска, носатик, попаддя*) — назва цієї качки зв'язана з характерною формою дзьоба — плескатою, широкою.

ШИШКАР (діалектні назви — *шишкоїд, кедровка, клест, клещ сосновий, криводзьоб, зимородок*) — назва дана птахові за характером живлення (насіння хвойних дерев, яке він виколупує з шишок). Видові назви підкреслюють улюблені місця перебування — *сосновий, ялиновий*.

ШУЛІКА (діалектні назви — *каня, шуляк, коршак*) — можливо, назва пов'язана з українським “шулькати, шулькнути”, тобто “кидатись, кинутись” — за характерним способом добування їжі (каменем кидаючись на свою здобич). Видові назви підкреслюють відтінки у забарвленні оперення: **ЧОРНИЙ** — темно-бурого кольору; **РУДИЙ** — переважають іржасто-руді тони (особливо на нижній частині тіла і на хвості).

ЩИГЛИК — назва птаха загальнослов'янська, за походженням звуконаслідувальна (комплекс “щиг-щик-щег-щек” пов'язаний з “шебетати”).

ЩОГОЛЬ (діалектні назви — *щоглик, жсигаль, панич*) — назва перейшла з російської мови (“щёголь”) і цілком виправдовує себе. Цей кулик дійсно має дуже чепурний вигляд: стрункий, на високих яскраво-червоних ногах, а оперення строкате — темно-сіре (восени) або аспідно-чорне (навесні) з білими цяточками на спині.

ЯСТРУБ (діалектні назви — *шуляк, голуб'ятник, гороб'ятник, куроїд, стерж'ятник*) — назва загальнослов'янська. Первісне значення кореня “ястр” — швидкий. Тобто це птах з швидким, стрімким польотом. Видові назви вказують на розміри птахів — **ВІСАНКІЙ, МАЛИЙ**.

Ось і закінчилась остання сторінка словника і можна зробити деякі узагальнення.

Назви птахів Чернігівщини не тільки цікаві самі по собі, але й тісно пов'язані з історією нашого народу. У слів, як і в людей, — різні долі... Пройшовши через століття, деякі назви пташок загубились у людській пам'яті або суттєво змінились під впливом нових спостережень інших людей, а деякі — стали нормативними в орнітологічній номенклатурі.

Чимало чудових назв птахів побутує і сьогодні в українських народних говірках, відображаючи глибоке розуміння людиною природи, невичерпний інтерес до її загадок і таємниць.

На території Чернігівщини налічується понад 280 видів осілих, перелітних, зимуючих та залітних птахів (Марисова І.В. та ін., 1995), а назв їх — незрівнянно більше.

Основу орнітологічної номенклатури української мови, як і інших східнослов'янських, складають назви птахів, що сягають своїм корінням праслов'янської епохи: **ворон, орел, журавель, кулик, зозуля, сова, сорока, чайка, сойка** та ін. Усі вони мали первісну мотивацію, яка, проте, з часом втрачається, затемнюється внутрішня форма слів, і вони сприймаються семантично невмотивованими. Так, слово **сойка** (**соя**) у процесі мовного розвитку втратило прозорість своєї внутрішньої форми, і тільки шляхом етимологічного аналізу вдається встановити його зв'язок із спорідненими словами **сіяти, сяяти**, церковнослов'янським **присое** (що означає "осоння"), — отже птах названий за яскравим кольором оперення. Аналогічно можна встановити звуконаслідувальний характер певних назв птахів праслов'янського походження: **чайка, казя, кулик, синиця** та ін., внутрішня форма яких тепер у свідомості мовця не постас.

До складу української орнітологічної номенклатури входить ряд запозичень з інших мов: **баклан, беркут, сапсан, турухтан** — з тюркських; **балобан, авелек** — з турецької; **фазан** — з латинської; **фламініго** — з італійської; **ремез, дупель, гаршнеп, вальдшнеп** — з німецької; **завирушка, оляпка, щоголь** — з російської. Принципи номінації таких орнітонімів іноді можна з'ясувати шляхом буквального перекладу: **вальдшнеп** — "лісовий кулик", **кромшнєп** — "вінценосний", **баклан** — "дика гуска" тощо, а іноді коріння слова слід шукати в легендах, переказах, як, наприклад, **фазан** — це "птах з ріки Фасіс", сучасне **фазан** — трансформова власна назва цього птаха "фазіанус".

Значно більше в українській мові (особливо у говорах) структурно і семантично мотивованих назв птахів (орнітонімів) із прозорим значенням. Це найменування, які безпосередньо відбивають характерні властивості птахів, або ж в їх основі лежать властивості інших реалій. Так, одні назви відбивають найвиразнішу зовнішню ознаку птаха, характерні рухи, звички, поведінку, спосіб життя, характер харчування, улюблені місця гніздування тощо. Інші найменування безпосередньо не відображають властивостей птахів — це назви, утворені шляхом народноетимологічного переосмислення; назви, в основі яких лежать народні спостереження, прикмети, повір'я, перекази і, нарешті, метафоричні найменування.

Надзвичайно багато в українській орнітоніміці назв птахів (як місцевих, народних, так і загальноновживаних, нормативних), мотивованих такою суттєвою ознакою птаха, як його голос. Наприклад, це такі нормативні орнітоніми: **гагара, деркач, квак, ода, вищука, сич, фіфі**,

чибіс, цвіркун та ін., або народні — *гелготень, галаган, гегало* ("гуменик"); *чикалка, чечітка* ("камінка"); *буркун, буркотун, туркун* ("голуб") тощо.

Переважаючий колір оперення усього тулуба або окремих частин тіла птаха лежить в основі загальноновживаних назв: *звелеяк, чорниш, чернь, червонозобик, чорнозобик, рябчик*, а також місцевих: *рудяк, червенияк* ("мавчинка"); *краснюк* ("чиж"); *рябець* ("канюк", "агуль", "осота") *поломінник, багрокрилець* ("фламінго") і т.д.

Чимало в українській мові назв птахів, пов'язаних з іншими найбільш характерними зовнішніми ознаками птаха.

Так, незвичайна будова дзьоба покликкала до життя цілу низку народних назв: *грубонос, товстоніс, грубописок* — "костогриз"; *кривоніс, криводзьоб* — "шишкар ялиновий"; *тупоніска, плосконіска, лопоніс* (від "лопата") — "широконіска"; *довгоносик* — "бекас", "гаршнеп".

Інша особливість зовнішності птаха — чітко виражений чубок, утворений подовженими пір'їнами — лежить в основі літературних і діалектних назв: *чубко* — "ваца"; *чубар, чупкарик, чуприндій* — "жайворонок чубатий"; *чубатка* — "синиця чубата".

Характерні особливості будови хвоста лежать в основі літературних і народних назв: *шилохвостень, шилохвостиця, гострохвостка, шилуха* — "шилохвіст"; *хвостівка* — "синиця довгохвоста"; *довгохвостик* — "ремез"; *косяк, косець* — "тетерев".

Велика екологічна пластичність птахів спричинила виникнення значної кількості назв за моделлю "характерний біотоп ⇒ найменування птаха". Так з'явилися назви *мокля, болотюк, коловодник* — "туркутан"; *водянка, коловодник* — "поручайник"; *лозник, побережник* — "перелітник"; *лузівка, луговиця* — "чайка"; *очеретниця, комишівека, водянка* — "очеретянка"; *тростяник, потрост* — "віссянка очеретяна"; *берегулька, берегівка, побережниця, підбережок* — "ластівка берегова"; *каменяр, каменюх, камінчак, кам'яний птах, скельчак* — "камінка" тощо.

Інші умови проживання птахів лежать в основі таких назв, як наприклад: *берестяник, березівка* — "звбілк"; *терняк* — "сороковца"; *підкорішник* — "вищуха"; *церковник* — "горовець".

А от найменувань, мотивованих способом побудови гнізда, дуже мало — очевидно, тому, що майже всі птахи намагаються якомога краще приховати, замаскувати своє гніздо і воно не часто впадає в очі людині. Як приклад таких назв, можна вказати лише: *вовнянка, рукавичка, кошуля, швачка* — це *ремез*, який мостить на прибережних деревах висячі понад водою гнізда, дійсно схожі на теплу шерстяну рукавичку; *волосянка* — це діалектна назва *славки, трясогозки*; *мурівка* — одна з діалектних назв *ластівки*.

Різноманітність харчового раціону птахів знайшла відображення у ряді літературних назв (*вівсянка, змієїд, осотїд, горіхівка, бджолоїдка, шишкар, омеяюк, костогриз*) та діалектних (*мишоїд* — “канюк-зимник”); *жабоїд, рибоїд* — “алеєка”; *вишняк, черешняк, черемхоїд, горохоїд* — “костогриз”; *голуб'ятник, гороб'ятник, куроїд* — “яструб”). Цю групу можна доповнити назвами птахів, семантика яких пов'язана із способом добування їжі: *мухоловка* (літерат.); *рибалочка* (літерат.); *маковій, макотряс* — діалектні назви *коноплянки*.

Числену групу становлять назви птахів, пов'язані з їх характерними рухами, звичками, поведінкою, що засвідчують надзвичайну спостережливість і допитливість людини. Так, місцеві назви *повзучка, приліпка, ліпар* і нормативну — *повзик*, птах одержав за здатність переміщатись по стовбурах дерев не тільки вгору, а й униз головою, наче повзати.

Крутиголовка має звичку, виглядаючи з дупла, крутити головою погачуючому, а при небезпеці ще й шипіти. Звідси її вищезгадана літературна назва, а також близько 20 варіантів діалектних: *гадючка, кривов'яз, вертиголов, закрутиголова, скрутиголовець* тощо, в основі яких лежить та ж сама ознака, а також *сич, сичак* (від “сичати”).

Інший птах — *борівітер* — загальноживану назву, а також місцеві *трепещук, вітролом, вітряк* одержав за звичку час від часу “вісити” на одному місці в повітрі, вистежуючи здобич, тримаючись проти вітру.

Перше, що впадає в око при зустрічі з рухливою і спритною *паліскою*, — її дуже довгий хвіст, який вона швидкими рухами весь час підмикає догори. Ця ознака зумовила цілу низку діалектних назв птаха: *трясихвіст, вертигузка, вертихвістка, трепехвістка*.

Дрімлюга полює на комах звечора і на світанку, а вдень, притулившись до гілки дерева, сидить нерухомо, з напівзаплющеними очима, начебто дримає. Звідси і ряд народних назв цього птаха: *дрімух, лежень, лежебок, лівивець, сплюха, нічвид*.

Іншими характерними особливостями поведінки птахів мотивуються назви: “перевітник” (літерат.); *задирак, бойцун* — “турухтан”; *трепещук, трепетуша* — “жайвороник”; *підкидовка* — “зозуля”.

Серед українських найменувань птахів зустрічаються й такі, що безпосередньо відбивають зв'язок птаха з конкретною порою року або через характерні ознаки тієї чи іншої пори року: *зимник* (літерат.); *веснянка, веснівка* — “жайворонек”; *мартівничка, мартівник* — “тетерев”; *снігар, снігурка, снігурець* — “снігур”; *снігарик* — “зеленик” (цей птах на місця своїх гніздувань повертається в березні, коли ще не всюди зійшов сніг, а іноді лишається і на зимівлю в наших краях).

Усі розглянуті орнітоніми мотивовані різноманітними властивостями птахів і становлять переважну більшість українських найменувань птахів. Значно менша кількість орнітонімів утворена за принципом непрямой номінації (тобто в їх основі лежать властивості інших реалій, які лише асоціативно пов'язуються з птахами).

Ряд назв птахів є результатом народноетимологічного переосмислення (етимологізуються, як правило, слова запозичені чи іншомовного походження з затемненою, стертою внутрішньою формою), бо слова мотивовані легше сприймаються і відтворюються носіями мови, ніж слова, позбавлені мотивації). Так з'явилися народні назви: *коньок* (літ. — *konys*); *грип* (літ. — *grip*); *бажант* (літ. — *bazant*); *блискавка* (літ. — *bliska*). Як результат народноетимологічного переосмислення слід розглядати назви птахів, співзвучні з антропонімами: *юрко, юрок* — "в'юрк"; *яків* (діал. — *ятіль, ятель*) "датоа"; *зінька* — "снниця" та ін.

Багато метафоричних назв птахів утворилося на основі асоціацій, викликаних спостереженнями за звичками, способом життя птаха і людей певних професій, певного роду занять, соціального статусу. Так виникли і побутують у говірках назви: *рибалка* — "крячок", "мартин" (за вміння спиртно ловити рибу); *швачка* — "очеретника" (майстерно плете гніздо з листя очерету та осоки у вигляді глибокого кошика); *косар* — "коланця" (для птаха характерні рухи, які здалеку нагадують помах коси); *чоботар* — "швацька" (дзьоб нагадує інструмент шевця); *паніч* — "щоголь" (птах має дуже чепурний вигляд).

Можна припустити, що колись випадкові асоціації виникли в конкретних не відомих нам життєвих ситуаціях і лягли в основу метафоричних назв: *попик* — "конопаянка"; *попаддя* — "широконіска"; *лайдучок* — "лапка"; *ключниця* — "свирачка". Цю ж причину можна вбачати в ряді назв птахів, перенесених з власних імен людей: *грицик* "воротенник"; *іван, іван іванович* — "лапка"; *євка* — "волга"; *іванчик* "миколашка".

Цікаву групу становлять українські назви птахів, пов'язані з повір'ями, легендами, народними переказами. *Жураван* на Україні називають *віщун*ом (провісником весни) і *веселиком* за те, що разом з весною приносить радість і щастя. Про зв'язок з давніми повір'ями свідчать діалектні назви *чайка*: *віщун, циганка, душа татарська, воронина: пташачий король*. *Галка* в українській народній пісні названа *ключницею* ("Ой, галко, галко, золотая ключниця..."), ніби у неї були виліт ключі від вірию. Кмітливість *ворони*, її схильність до злодіяства відображені у фольклорі, а це, в свою чергу, призвело до виникнення українських народних назв цього птаха: *злодійка, вороска, хищник*. У російському фольклорі, ймовірно, потрапила в українську мову назва *разбойник* (негативний міфічний персонаж).

Назви птахів, утворені шляхом непрямої номінації, відзначаються своєрідністю, образністю, лаконічністю, народністю звучання, несуть значний емоційний заряд.

Українські найменування птахів — невичерпна скарбниця народної мудрості і досвіду, своєрідний сплав, підсумок багатомісячних спостережень різноманітних поколінь людей, одна з найцікавіших сторінок багатотомної енциклопедії природи.

Підписано до друку 18.04.98 Формат 60x84/16

Папір офсетний. Офс. друк.

Умовно-друк. арк. 1.5. Умовно обл. вид. арк. 1.3

Замовл. 57 . Тираж 300.

Ротапринт НДПІ ім. М.В.Гоголя

м. Ніжин, Крапив'янського. 2

